

NATIONALMUSEET

Den farverige **Middelalder**

Skoletjenesten

© 1999 Nationalmuseet og Skoletjenesten
idé: Vibeke Mader
redaktion: Poul Grinder-Hansen, Karl-Johann
Hemmersam, Vibeke Mader, Poul Vestergaard
layout: Marianne Bisballe
repro og tryk: Hellas Grafisk

illustrationer:
Nationalmuseet hvor intet andet er anført
Det Kongelige Bibliotek: s.9, 13, 17, 23, 27, 37, 53
Viborg Stiftsmuseum: s.14
Andrén: Den urbana scenen, 1985: s.25
Staatsarchiv Hamburg: s.29
Danmarks middelalder, Gad: s.43
Liebgott: Middelalderen, Sesam: s.44
La tapisserie de Bayeux: s.44
Silkeborg Museum: s. 45
J.J.Frimand: s. 47

ISBN 87-87902-72-9

indhold

Stumper af en virkelighed 2
af poul grinder-hansen

Lægekunst og kogekunst 6
af bente leed

Ord og billede 12
af poul grinder-hansen

Dragt og mode 18
af mytte fentz

Byen og den vide verden 24
af per kristian madsen

Magt og status 32
af nils engberg

I mellemtiden 40
af connie hinsch

Teknologi og videnskab 42
af dan charly christensen

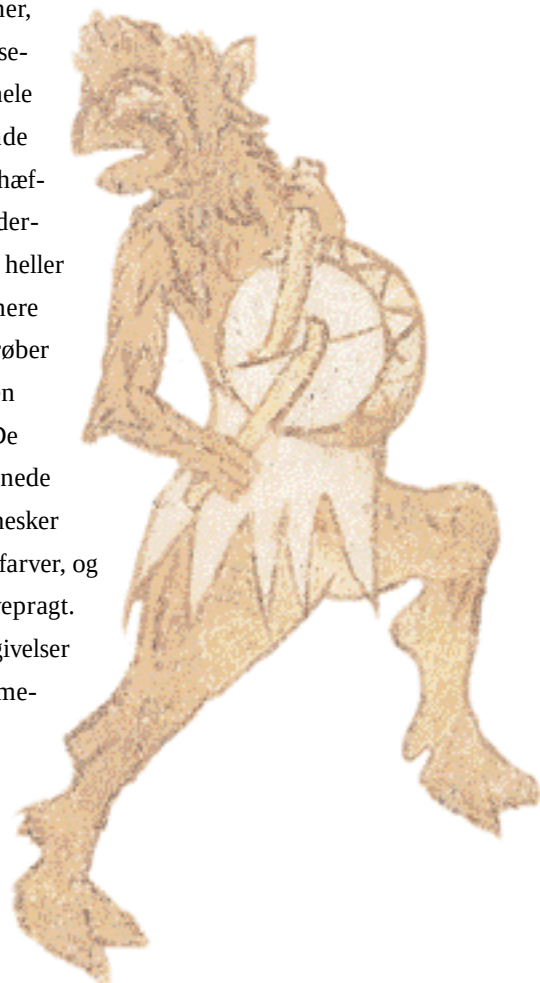
Kirke og tro 48
af poul grinder-hansen

Forord

.....

Middelalder 99 er overskriften på et landsdækkende formidlings- og forskningsinitiativ, som har vakt stor interesse hos alle, der arbejder med undervisning og kulturformidling. Dette har givet sig udslag i en rig variation af bogudgivelser, arrangementer og udstillinger, der fokuserer på Danmarks middelalder. Særudstillingen **Den farverige Middelalder**, som er Nationalmuseets bidrag til middelalderåret, har sat sig for at gøre op med myten om »den mørke middelalder« og skildrer i stedet middelalderen som en dynamisk periode med udvikling og store forandringer. Udstillingen er bygget op over en middelalderkalender med 12 månedsbilleder, der viser årets gang i enkle udtryksfulde scener fra arbejdet på landet. Hvert kalenderbillede markerer et særligt tema, der vedrører enten samfund, dagligliv eller forestillingsverden i middelalderen. Artiklerne i nærværende hæfte, der henvender sig til gymnasiet og HF samt folkeskolens ældste klasser, har form af en række kulturhistoriske tværsnit. Det er således ikke begivenhedshistorien og den kronologiske udvikling, der står i fokus. Udformningen er inspireret af udstillingens 12 temaer og af to større værker, der er udgivet i anledning af middelalder 99, **Middelalderens Danmark** (red.: Per Ingesman m.fl.), Gad 1999, og **Dagligliv i Danmarks middelalder** (red. Else Roesdahl), Gyldendal 1999. Forfattere fra begge disse værker har således bidraget med artikler til hæftet. Der er ikke lagt vægt på at bringe dokumenter og andet kildemateriale. Til gengæld er der lagt stor vægt på at give en levende fremstilling af de forskellige emner, hvor citater, billeder og eksempler først og fremmest sigter på at lade læseren fornemme og opleve mennesket i historien. Danmark var gennem hele middelalderen et udpræget landbrugssamfund. Bortset fra den indledende artikel og enkelte andre steder er det ikke noget, der som sådan præger hæftet, men ligesom i udstillingen mindes man om det hele tiden via kalenderbilledernes motiver. Hæftet afrundes med en artikel om kirke og tro, og heller ikke dette fremtrædende træk ved middelalderen er kommet til at dominere emnevalg og fremstilling. Det er først og fremmest illustrationerne, der røber at kirke og tro var med i og bagved næsten alt i middelalderen, og på den måde er der alligevel ikke én artikel uden at kirke og tro har sin plads. De mange illustrationer er valgt og gengivet, så de understreger den overordnede synsvinkel på emnet - middelalderen som en farverig epoke. Både mennesker og institutioner signalerede deres plads i samfundet gennem former og farver, og bogilluminationer, kalkmalerier, dragter, vægtæpper udviste en stor farvepragt. Der er ingen litteraturliste, i stedet henvises til de udførlige litteraturangivelser i de to ovenfor omtalte bøger. Endvidere henvises til udstillingens hjemmeside **www.natmus.dk**, hvor man også kan se filmprogrammet og finde links til kalkmalerier og andre emner.

redaktionen

Stumper af en virkelighed

af poul grinder-hansen

Forsigtigt skraber graveskeen tynde flager af jord tilside, og pludselig tegner omridset af en genstand sig et sted. Skeen frilægger den var-somt, og til sidst kan arkæologen løfte den op fra den jord, hvor den har ligget i måske 700 år. En ny epoke i tingens historie begynder: som museumsgenstand – og dermed som en kilde til tilværelsen i det samfund, den stammer fra.

Mange middelaldergenstande i Nationalmuseets samlinger er kommet sådan til veje: som arkæologiske fund. Naturligt nok har de gerne været præget af det lange ophold i jorden: anløbne, forvitrede eller hensmuldrende. Brunt eller sort bliver tit det dominerende farveindtryk. Kun guldet er sig selv lig under alle forhold. Der skal konservering til for at hindre en fortsat nedbrydning og redde så meget som muligt af den oprindelige karakter, men meget går uundgåeligt tabt. Heller ikke de genstande, der har overlevet siden middelalderen over jorden i kirker og på herregårde, har bevaret deres fulde farvepragt. Tekstilernes farver er falmet i lyset, og kridtgrunden, hvorpå figurernes og tavlernes farvelag lå, er udtørret, krakeleret og til sidst faldet af. På den måde kommer en middelalderudstilling med originale genstande kun alt for let til at leve op til fordommen om »den mørke middelalder« – renæssancens negative opfattelse af den forudgående epoke som både kulturelt og mentalt formørket.

Der skal åbne sanser og fantasi til at opdage de mange farverester, der trods alt er tilbage som små fragmenter eller større helheder. I nogle tilfælde må moderne analyser for-

tælle os om de oprindelige farver, der nu er usynlige for det blotte øje. Men der er da heldigvis også ting, der næsten mirakuløst har overlevet i noget nær deres gamle pragt. Der er nok tilbage til, at man uden tøven kan tillade sig at vende »det mørke« ved middelalderen på hovedet: »Den farverige middelalder«.

Farver blev brugt meget bevidst i middelalderens samfund i klæde-dragt, boligindretning, våbenskjoldenes heraldik og kirkernes udstyr m.v., delvis af almindelig glæde over dekorationer og kulører, men først og fremmest for at signalere rang, status og betydning.

samfundets opdeling

Middelaldersamfundets opdeling i tre stænder blev i kort form udtrykt således: »Der er nogle, der beder, nogle, der kæmper, og nogle, der arbejder«, svarende til henholdsvis gejstligheden, herremandsstanden og bønder, borgere og håndværkere. I det meste af middelalderen var der størst prestige ved at høre til de to grupper, der normalt ikke arbejdede fysisk – gejstlighed og herremænd. Disse grupper havde pligt til at tage sig af alle menneskers henholdsvis åndelige frelse og fysiske sikkerhed gennem en virksomhed, der hævdede sig over dagligdagens jævne behov: bøn, messer og sjæleforsorg eller jagt og krig. Det bevarede middelalderlige kunsthåndværk er for langt størstedelens vedkommende blevet til med henblik på disse kredse. Mest er der bevaret fra kirkernes verden, men i modsætning til borge og storgårde har kirkerne jo også været i uafbrudt brug lige siden middelalderen. De farverige pragtgenstande fra kirkerne er for

størstedelens vedkommende gaver fra velstående mennesker til kirkens brug og – først og fremmest – til Guds ære.

bøndernes dagligdag

Bøndernes dagligdag har efterladt sig langt færre spor i form af bevarede genstande. Men der er bevaret en hel del middelalderlige billeder af bøndernes liv og arbejde i de kalendere og månedsbilleder, der blev udført fortrinsvis til brug for herremænd og høje gejstlige. Billedvalget er udtryk for erkendelsen af, at det var landbruget, som var rygraden i hele økonomien og også det egentlige grundlag for den position, som de højere stænder kunne indtage.

I månedsbillederne er det landbrugsaktiviteterne, der afbildes som symbol på hver enkelt måned: januar (gæstebud), februar (tørveskæring), marts (tømmerhugning), april (forårssåning), maj (kålplantning), juni (samling af ris til gærder), juli (høhøst), august (kornhøst), september (tærskning), oktober (vintersæden sås), november (svineslagning), december (julebagning).

Arbejdsscenerne udtrykker, at der var meget sejt slid forbundet med landbrugets pasning. Men der var en anden side af tilværelsen, som man får indtryk af, hvis man ser på den anden side af pergamentskalenderen med angivelserne af alle årets helgen- og helligdage – og det var mange. På søndage samt helligdage måtte der ikke arbejdes, og det indbar, at arbejdet jævnlige blev afbrudt af chancer for afslapning, fest og socialt samvær.

Vi er tilbøjelige til at overføre forestillingerne om landbosamfundet

i 1700-tallet til middelalderen, idet vi tænker os, at de ufrie fæstebønder måtte knokle med hoveritjeneste på herremændenes marker. Men billedet er misvisende. Der var ganske vist mange fæstebønder, men de ydede ikke hoveri for deres herre. De dyrkede de marker, de havde fæstet af jordejeren og betalte til gengæld en afgift i penge eller naturalier. Der var også en forholdsvis mindre gruppe af frie bønder, som i stedet blev regnet for kongens bønder og betalte en lignende afgift til

ham. Socialt var der ikke den store forskel på frie og fæstebønder. Alle typer bønder havde et udstrakt, demokratisk aftalt, samarbejde om dyrkningen af deres landsbys jord og var endnu ved middelalderens slutning ofte en både selvstændig og undertiden ganske velhavende befolkningsgruppe, selv om de juridisk ikke vejede tungt i samfundet som helhed.

I den ældre middelalder var landbrugssamfundet generelt præget af en markant lagdeling. Ligesom se-

Håndskriftside
med initialer.
Evangeliebog fra
Horne kirke
o. 1200-1225.
Nationalmuseet

Jesu familie, relief -
Rodsted nedlagte
kirke o. 1500.
Nationalmuseet

Beslag til skrin
med årets arbejder,
1300-tallet.
Nationalmuseet

ner i middelalderen var langt det meste jord ejet af herremænd, kongemagt eller kirke, men disse havde så forpagtere (bryder) siddende på storgårde, der igen var overordnet en række landboer, der sad som fæstere af mere eller mindre husmandsagtige småbrug. Hertil kom i den tidligste middelalder også en gruppe af slaver (»trælle«), som Kirken dog efterhånden af etiske grunde fik afskaffet. I den tidlige middelalder var nye dyrkningsmetoder indført – først og fremmest brugen af den hestetrukne muldfjælsplow, der vendte jordflagerne effektivt. Det havde givet grundlag for

en støt voksende befolkning, som nødvendiggjorde nyopdyrkning af stadig mere marginale jorde og en underopdeling af de gamle landbogårde i mindre brug.

Dette system brød sammen midt i 1300-tallet som følge af en landbrugskrise i kombination med omfattende pestepidemier. Katastroferne fik den positive bivirkning, at der – for dem, der overlevede – blev meget bedre muligheder for at få en ordentlig gård med et ordentligt jordtilliggende til en rimelig fæsteafgift. Var godsejeren ublu i sine krav, kunne man altid flytte til et andet sted! Talrige smågårde og nogle marginale landsbyer blev opgivet, og i stedet opstod det senere velkendte system af landsbyer med en række lige store gårde, der drev jorden i fællesskab.

livsvilkår

Menneskets livsvilkår stod skarpt tegnet. At sygdom og død var alle menneskers lod, adskiller ikke middelalderen fra vor tid, men mens vi op imod år 2000 gør, hvad vi kan for at fortrænge kendsgerningen og leve i illusionen om evig ungdom, var det hverken tænkeligt – eller ønskeligt – for 1000 år siden. Sygdom lod sig ikke gemme væk på institutio-

ner, men var en del af dagligdagen. Og dødsfald var – på linie med fødsler – sociale begivenheder, hvor venner og slægt samledes for at vise deres deltagelse og yde støtte. De stærke sociale netværk, kombineret med Kirkens praktiske og religiøse ramme om alle tilværelsens aspekter, gav mulighed for en afklaret accept af en omskiftelig tilværelse: med jævnlige tilbagevendende sygdoms-epidemier og med stor afhængighed af vejrliget og afgrødernes trivsel.

Den gennemsnitlige levealder er udfra undersøgelser af skeletmateriale blevet anslået så lavt som omkring 20 år, men tallet dækker over store variationer i dødeligheden. Fødslerne var en risikabel affære for både moder og barn, og der var stor overdødelighed af småbørn, formentlig også mere, end det fremgår af det udgravede skeletmateriale, for de spinkle spædbarnsknogler er ikke altid godt bevaret i jorden. De børn, der overlevede de første leveår, kunne dog nok se frem til at blive et halvt hundrede år, og der er også mange kendte eksempler på mennesker, der blev virkelig gamle: 70-80 år.

Den mest berygtede sygdomsepidemi i middelalderen var pesten, den sorte død, som hærgede første gang ved midten af 1300-tallet, men i øvrigt kom igen med jævne mellemrum i de følgende århundreder. I løbet af få år døde hen imod halvdelen af Europas befolkning på grund af den uhyggelige sygdom, der smittede via lopper fra inficerede rotter. Katastrofen rystede mennesker og samfund, men i forhold til, hvordan moderne danskere ville reagere på en tilsvarende situation, var middel-

alderens mennesker utroligt gode til at rejse sig og finde et livsmod på trods af ulykkerne. Det hang bl.a. sammen med, at tilværelsen i forvejen var så usikker. Der havde været andre epidemier end pesten og mange andre muligheder for brat død. Ingen kunne lulle sig ind i en overbevisning om at være i sikkerhed, så chokket over omskifteligheden var mindre, end den ville være i Danmark år 1999. Det er dog kun den ene side af sagen. Den anden er, at datidens mennesker ikke følte sig hjælpeløst overladt til sig selv i sygdom og fare. Kirken var altid nær og kunne tilbyde Guds assistance i næsten alle livets forhold. Sygdomme blev i almindelighed ikke anset for at være selvforskyldte, og det var en god og kristen gerning at hjælpe syge og nødstedte – ligesom det ikke var en nedværdigelse at tage imod hjælpen. Der var mulighed for en vis lægehjælp i klostre og i byernes plejestiftelser, men hertil kom som en lige så naturlig del muligheden for mirakuløs hjælp ved helgeners mellemkomst. Og hvis der ikke var hjælp at få på jorden, var der i al fald mulighed for at opnå det, der var vigtigere: sjælens frelse. Bevidstheden om det gav en tryghed, som er ganske anderledes end nutidens, men behøver ikke at stå tilbage for den, moderne danskere føler i en verden af sygesikringskort og ulykkesforsikringer.

livets hjul

I middelalderens billedverden kunne livets gang afbildes som et hjul, der langsomt og ubønhørligt drejede fra fødsel til død. Ofte vises på et og samme billede en konge,

der først drejer med hjulet op, mens han siger »Jeg vil regere«. Så troner han øverst på hjulet: »Jeg regerer«, men hjulet drejer, og den aldrende konge drejer hovedkuls med »Jeg har regeret«. Til sidst ligger han grå og død under hjulet: »Jeg er uden kongedømme«. Livet og al verdens herlighed var undergivet den samme vækst, blomstring, henvinden og død, som var velkendt fra naturens store årlige cirkelbevægelse

i skov og på mark. Men efter vinter kommer jo vår. Og middelalderkirken kunne fortælle, at når det enkelte menneskes livshjul havde drejet sin runde, var alt ikke slut hermed. Som den eneste magt stod Gud uden for tiden. For den, der troede på ham og angrede sine synder, var der både hjælp og tilgivelse at få her på jorden, og til sin tid udsigten til evigt liv i Himmelborgens herlighed.

• • • • •
Livshjulet drejer.
Kalkmaleri i
Birkerød kirke
o. 1325-50

Lægekunst og kogekunst

af bente leed

Hippokrates fra Kos (ca. 460-377 f.Kr.) kaldes den græske lægekunsts fader. Hans grundlæggende syn på sygdomsbehandlingen var, at individualiteten skulle respekteres. Det var en holistisk behandlingsfilosofi, som omfattede hele den enkeltes leve-måde – den rette diæt. Ved sygdom blev den enkelte anvist en diæt, som ikke blot var en regulering af mad og drikke, men af hele personens livsførelse. Dvs. kropspleje, motion, bade, søvn, klædedragt, sindets tilstand, diætetik (mad og drikke) m.m. Det primære var at vedligeholde eller genoprette den ideelle balance mellem legemsvæskerne.

I den oldgræske lægevidenskab tales om legemets krasetilstand¹. Kraselæren omhandlede de fire altgennemtrængelige elementar-kvaliteter – den varme og den kolde, den tørre og den fugtige kvalitet. Alle fødevarer var også delt op i fire kvaliteter parallelt med legemsvæskerne blod (varm og fugtig), slim (kold og fugtig), gul galde (varm og tør) og sort galde (kold og tør). Fødevarerne, planter og dyr blev bestemt efter den kvalitetsgrad, som de mentes at besidde. Fødevarerne indeholdt alle fire kvaliteter og blev inddelt efter grader. Den første grad var det laveste trin, den fjerde grad var det højeste trin. Det svarede til en fødevaretabel, som i praksis blev anvendt ved opstilling af en passende individuel madplan. F.eks. var det vigtigste diætetiske middel ved akut febersygdom lægedrikken ptisane (tisane), som var fremstillet af byg og vand. Byg var klassificeret til at være af kold og tør kvalitet. Ptisane var derfor i stand til at optage al den varme og fugt, som patienten havde i overskud i sine legemsvæsker under

febertilstanden. Dvs. at de enkelte måltider skulle sammensættes under hensyntagen til legemets krasetilstand, hvor harmonien mellem de fire væsker blod, slim, gul galde og sort galde kaldtes eukrasien. Deres disharmoni, den fejlagtige blanding af væskerne, dyskrasien, betød sygdom. Patienten blev undersøgt, og den stillede diagnose lå til grund for den anbefalede diæt. Læge- og kogekunst var således tæt forbundet i diætbehandlingen.

Den græske lægekunst blev videreudviklet af romerne bl.a. af embedsmanden og naturforskeren Plinius den ældre (23-79) og militærlægen Dioscorides (ca. 40-90), senere af grækeren Galén (130-200) som var læge og virkede i Rom. Længe efter Roms fald blev de græske lægeskrifter oversat til arabisk i Visdommens Hus i Bagdad i 800-tallet. I de næste ca. 300 år forskede arabiske læger i den græske lægekunst og udviklede

Simon Paulli: *Flora Danica* 1648, brændenælde

den mærkbart. I Italien og Spanien blev de arabiske lægeskrifter oversat til latin af munke i 1100-tallet, og det blev denne lægekunst, som blev praktiseret i Europa i middelalderen. Lægeskolerne var typisk tilknyttet benediktiner- og cistercienser-klostre samt universiteterne rundt om i Europa.

kogekunsten

Den europæiske kogekunst menes at have sit udspring i Babylonien (ca. 1700 f.Kr.) og i oldtidens Egypten. Begge kulturer var kendt for en højt udviklet kogekunst, som bl.a. fremgår af babyloniske lertavler med kile-skrift og af de mange malerier m.m. i de egyptiske gravkamre. Den græske kogekunst blev senere påvirket af Egypten og Syrien o. 1500 f.Kr. Grækerne levede på det tidspunkt enkelt og mådeholdent, men senere forfaldt de til frådseri. Hippokrates forsøgte at påvirke denne tilstand i hygiejnens navn og Sokrates i moralens. Skiftet kom ved Roms besættelse af Grækenland i 146 f.Kr., hvor romerne i rigeligt mål overtog den græske kultur inklusive kogekunsten. De hjemførte ganske enkelt de græske kokke til at udvikle den romersk kogekunst.

Det var sandsynligvis kristendommens indflydelse, der forenk-lede kogekunsten i oldtidens klostre. Klostrene genoptog og udviklede havedyrkningen, hvor grøntsager og frugt stod på menuplanen. Fasten blev indført med kristendommen, den skulle give den enkelte mulighed for at efterleve de kristne bud. Det var bl.a. et udtryk for mådehold, og fasten var oprindelig dage, hvor menuen bestod af vand og brød. Senere blev alle vegetabilier tilladt og

efter klosterordenernes heftige korrespondancer med Paven, blev det tilladt at spise mælk, ost, æg og fisk. Fastedage var mandag, onsdag, fredag og lørdag, langfasten (40 dage) fra fastelavn til påske, ialt 180 dage om året. Fasten har givetvis haft indflydelse på udviklingen af enkel mad af udvalgte råvarer. Med de europæiske korstog i 1100-tallet blev gastronomien igen påvirket fra den nære Orient. Middelalderen er en periode, hvor der er en rig kommunikation landene imellem, trods de både begrænsede og langsommelige transportmidler. Krydderier, eksoti-

ske frugter m.m. inspirerede den sydeuropæiske kogekunst. Det kan ses af samtidige kogebogsskrifter fra 1200-tallet, som kendes fra Spanien, Italien, Frankrig og senere bl.a. Tyskland, England og Danmark.

lægeskolen i salerno

Den europæiske middelalders førende lægeskole lå i Salerno i Syditalien, som underviste i den af araberne påvirkede græske lægekunst. Mange af middelalderens førende læger havde læst ved eller var påvirket af Salernoskolen. Skolen havde status som højskole og var ikke un-

Kvinde ved gryde, med ildvifte i hånden. Kalkmaleri i Keldby kirke o. 1480

Note:
¹ Krasis (græsk): En blanding hvor stofferne bliver blandet således, at et nyt stof dannes.

• • • • •
Køkkentøj fra
middelalderen.
Nationalmuseet

derlagt kirken og dermed Paven. Det medførte, at skolen i langt højere grad kunne forske frit f.eks. inden for kirurgien, som var ilde set blandt gejstlige lægeskoler. Diætrådene findes beskrevet i »Regimen Sanitalis Salerni«, Helsedigtet fra Salerno, ca. 1100. Det er bemærkelsesværdigt, at menneskets emotionelle tilstand har en så fremtrædende plads i digtet. Der berettes om livsglæde, oplevelse af fysisk velvære, godt humør, glæden i dagligdagen og sensoriske oplevelser. De leveregler signalerer klart, at det var vigtigt med en god livskvalitet:

»Sinnets gleder.

*Sinnet det muntre så mangen en
gang/ved piker og sang.*

*Dyrk alle de goder du kan i ditt
liv/sky krangel og kiv.*

*For somme den største lykke det er/
å få nye klær.*

*Mens andre taler om elskov især/
hos den de har kjær.*

*Men matbordets gleder har også
sin rang/og begrenes klang.*

*Dog vær ingen fråtser, det hevner
sig titt/og da går det skitt.*

*Lever du lett utan lastenes tvang/
da blir livsdagen lang«.*

Det gennemgående i digtet er, at lystmomentet og nydelse spiller en afgørende rolle for at opnå et psykisk velvære. Uvilkårlig ledes tanken hen på Salomons Højsang, som er en af de fem poetiske bøger i Det gamle Testamente. Den sanselige kærlighed udtrykkes ved hjælp af røgelse, urter, vin, honning og druer. Ca. 1500 år efter sin tilblivelse har Højsangen helt givet inspireret for-

fatteren, som skrev »Helsedigtet fra Salerno«. Ønsket om en god livskvalitet i det verdslige liv var grundlæggende træk i den græske lægekunst, som Salernoskolen videreførte.

lægekunsten i danmark

Lægekunstens behandlingsfilosofi i dansk middelalder havde, ligesom i det øvrige Europa, sin baggrund i den græske lægekunst. I Danmark var det sandsynligvis Henrik Harpestræng (død 1244), som introducerede lægekunsten. Harpestræng var tydeligt påvirket af Salernoskolen, hvilket klart fremgår af Urte- og Stenbogen, som bærer hans navn. Der findes flere sammenfald i Urtebogen med Helsedigtet fra Salerno, f.eks. er omtalen af ost, mynte, salvie, rude, rødæg og isop næsten identiske. Adskillige af de bevarede danske håndskrifter er afskrifter fra tysk, f.eks. Lægebogen fra omkring 1450. De første trykte lægebøger, som udkom på dansk, var af lægerne

Christiern Pedersen, 1533, og Henrik Smith i perioden 1536-1557. Alle repræsenterer de den græske lægekunst.

En interessant urtereceptsamling fra 1546 findes i Henrik Smiths Bog VI under titlen »Her efterfølger huorledis Electuaria/ Syruer/ Conserua oc Olier/ skulle ret konstelige gøris -«. Samlingen kan ses som oprindelsen til nutidige lækkerier som konfekt, syltetøj, frugtsaft, sukker med smag af f.eks. viol, rosmarin og lavendel. Lægedrikkene mjød, Hypocras (opkaldt efter Hippokrates) og Clarete var honning- og kryddervine. Urtemedicinen og lægedrikkene kan føres tilbage til Harpestrængs Urtebog og Lægebogen fra 1450.

kogekunsten i danmark

Det ældste kogebogshåndskrift, som er kendt i Danmark, er afskrevet i slutningen af 1200-tallet i Sorø Kloster af Knud Jul, muligvis fra et tysk håndskrift. Biskop Absalon omdan-

nede i 1176 Sorø Kloster fra at være et benediktinerkloster til et cistercienserkloster. Disse to ordener dominerede de danske klostre i tidlig- og i højmiddelalder. Begge ordener havde hospitaler knyttet til deres klostre, hvor munkene blev kendt for at dyrke lægeurter i klosterhaven og anvende dem både i mad og medicin.

Cisterciensernes klosterorden foreskrev en vegetarisk madplan. De spiste dog æg, mælk, ost og fisk, dvs. at der var et ganske pænt udvalg af animalske levnedsmidler. Brød og øl har udgjort en stor del af den daglige mad og drikke. Der blev serveret to hovedmåltider i døgnet, mellemmåltiderne bestod hovedsageligt af øl og for personer med hårdt fysisk arbejde tillige af brød.

I en forordning af 1157 blev det tilladt at servere kød for meget syge i infirmeriet. Måske var de så heldige at få serveret nogle af de delikatesser, som er beskrevet i kogebogen. Den indeholder anvisninger på eftertragtede og smagfulde retter med krydderier. Lægeurterne har i høj grad medvirket til at give maden smag og farve, som er vigtige for en god kulinarisk oplevelse. Kogebogen repræsenterer en særlig udvalgt fest- og gæstemad; de mere daglige opskrifter har det ikke været nødvendigt at nedskrive.

Det er ikke helt tilfældigt, at den ældste kogebog forekommer i Harpestrængs Urte- og Stenbog. I en tilsvarende engelsk lægebog fra 1381 forekommer der et lignende kogebogshåndskrift, som slutter med ordene: »Explicit de coquina, quæ est optima medicina«: maden er den bedste medicin. I et dansk kogebogshåndskrift fra 1350 fore-

Måltid med smukt dækket bord.
Side i håndskrift,
øverst udsnit.
Kgl. Bibl.

Den sidste nadver.
Bellinge kirke
o. 1470

kommer de samme opskrifter. Begge håndskrifter udtrykker en højt avanceret kogekunst, hvor fremstillingsprocessen vidner om fornem gastronomi. I retter med hønsekød gives en grundig instruktion, f.eks. stødes kødet i en morter, rives, hakkes med en kniv, vrides igennem et klæde, sies igennem en hårdug, steges før findelingen, benene udtages før kogningen, skæres i tern, bages eller koges. Der oplyses nøje om ingrediensvalget af kød, fisk, mælk, mandler, brød, krydderier, olie, dressinger, eddike m.m. Mål og vægt omtales ikke i middelalderens kogebøger, målgruppen har været fagfolk, der var kendt med madkunst. Hygiejnen ved tilberedningen af ret-

terne er nævnt i nogle af opskrifterne, og de giver et udmærket billede af et sundt færdigt produkt. Man skal tage et rent fad, et rent klæde m.m. og nok så vigtigt, maden bliver varmebehandlet, alle ingredienserne koges, bages eller steges. Derved har man opnået sikkerhed mod madinfektioner i det serveringsklare produkt. Kødlager, sovse og sennep var tilsat eddike, salt og krydderier, der foruden de smagsmæssige egenskaber har haft en konserverende virkning. Lagen gives et opkog før nedlæggelse af kødet, hvilket har medført en ekstra hygiejnisk sikkerhed. Kogebøgerne indeholder opskrifter, der i høj grad er påvirket af den græske lægekunst.

madens betydning

Kogebogsforfatteren har været bekendt med lægeurnernes påståede helsebringende egenskaber. I et fransk kildeskrift fra 1400-tallet berettes om, hvordan fyrstens livlæge og kok tilrettelagde de daglige måltider i fællesskab. Der blev drøftet spørgsmål omkring tilberedningsmetoder, antallet af retter, rækkefølge m.m. Valget af lægeurter spillede en afgørende rolle, da de medvirkede til at give retten netop den sammensætning, som var velegnet for fyrsten og hans familie. Under måltidet stod lægen ved bordet, hvor han gav anvisninger på den rette sammensætning med henblik på fyrstefamiliens velbefindende.

Der var et tæt samarbejde læge og kok imellem for at tilgodese den rette mad og drikke for den enkelte.

Gejstlige, bl.a. munke fra Sorø Kloster, har rejst i udlandet i forbindelse med deres uddannelse og senere gerning. Under deres rejser og ophold har de lært f.eks. den italienske, franske og tyske madkultur nærmere at kende. De indtryk har de bragt med sig hjem. En naturlig følge af mødet med andre kulturer har også dengang været at kopiere deres madkultur med ønsket om at få en god madoplevelse, styrke helbredet og afhjælpe sygdomme.

Knud Jul slutter den ældste danske kogebog med ordene :

*»Explicit libellus de arte
coquinaria.*

*Tu autem domine?
miserere nostri.*

*Deo gracias. Explicit per manum.
Explicit explicat ludere
scriptor eat.
amen«.²*

Det er ganske livsbekræftende, at skriveren stopper arbejdet til fordel for leg og spil.

mad og drikke ved pest

Der fandtes flere alvorlige sygdomme i dansk middelalder, f.eks. spedalskhed, malaria og kopper. Af alle sygdomme var pesten den mest dominerende. Den kostede mange menneskeliv og medførte store menneskelige og samfundsmæssige omkostninger. Henrik Smith udgav en bog med titlen: En Bog om Pesti-

lentis Aarsage, Forvaring oc Lægedom, 1536. Behandlingen bestod i isolation af den syge, hvilket givetvis har været et stort problem. Hvor meget hjælp, den syge har modtaget, er vanskeligt at forestille sig.

Af bogens indholdsfortegnelse fremgår det, at den hippokratiske lægekunst var model for behandlingen. Der findes i bogen kapitler om mad og drikke, søvn, bad, åreladning m.m. Der henvises til Hippokrates udsagn om de tre ting, mennesket næres af: mad, drikke og «lugten», som er en omskrivning af luften. Hippokrates kaldte luften miasma og så den som årsagen til overførelse af smitte af de epidemiske sygdomme. Lugten har været så dominerende ved pestsygdommen, at man har anset den for den farligste årsag. Indånding af den lugtbefængte luft skulle undgås og forebygges ved forskellige foranstaltninger, f.eks. ved hjælp af urtemedicin.

Mad og drikke har fået et særskilt kapitel i lægebogen. Det er formentlig den ældste danske kilde, hvor der redegøres så systematisk for valg af mad og drikke ved en bestemt sygdom.

Den græske lægekunst er tydeliggjort bl.a. ved valget af lægeurter i brød, sennep, øl og vin. Teorien om, at man skal behandle med den modsatte natur, som man ønsker at bekæmpe, ses tydeligt i anbefalingerne. De hede drikke, som indeholder større mængder alkohol end øl: mjød, malmersi, claret og brændevin, frarådes i den periode, hvor der er risiko for smitte. Opfattelsen var,

at det hede blod lettere smittes. Teorien om, at alle fødemidler skal være veltilberedte ved kogning, er også efterkommet i anbefalingerne.

De mere opmuntrende anvisninger var også nedfældet:

*»Mand skal oc vel vaacte sig for
hastighed/ vrede/ fortørnelse/
sorg/ angst/ bedrøffuelse/
fryct/ forfærdelse etc.
Mand skal vere lætsindig/
oc glæde sig met sine
Venner/ oc bruge Sang/ Harpeleg/
Trompe/ Pibe/ oc andre saadanne
Leg og lystighed«.*

afslutning

Det var den græske lægekunst, der efter arabisk påvirkning dannede grundlag for den europæiske lægekunst i middelalderen. Det var overvejende klostrene og kirkerne, som nedskrev tidens lægebøger. Men det blev dog den verdslige italienske lægeskole i Salerno, som tilsyneladende blev en af middelalderens mest dominerende lægeskoler. Behandlingsfilosofien satte individet i centrum og var udtryk for et helhedssyn. Den anbefalede diæt omfattede hele den enkeltes levemåde, dvs. den daglige adfærd såvel fysisk som psykisk. Målet var, at legems-væskerne skulle være i harmoni. Det fremgår af lægebøgerne, at læge- og kogekunst var så tæt forbunden, at de ikke kunne adskilles. Den middelalderlige lægekunst havde mange fællestræk med nutidige alternative behandles metoder, som er udtryk for en holistisk behandlingsfilosofi.

Note:

²»Her slutter bogen om kogekunsten. Du herre, forbarm dig over os. Gud ske tak. Du (bogen) slutter ved (min) hånd. Den skal slutte. Skriveren skal gå at lege/spille. Amen«

Ord og billede

af poul grinder-hansen

Teglsten med graffiti fra sortebrødrekloster ved Holbæk, 1200-tallet

»Gilbert, novice hos prædikbrødrene i Holbæk, var her«. Sådan lyder oversættelsen af en indridset tekst fra 1200-tallet på en teglsten fra det nu nedrevne sortebrødrekloster i Holbæk. Det er middelalderlig graffiti! I sin form er det ikke så forskelligt fra den velkendte moderne graffiti-tekst: »Kilroy was here«, og ligesom Kilroy udtrykker sig på nutidens universelle sprog engelsk, udtrykte Gilbert fra Holbæk sig på sin tids internationale sprog: latin. Men Gilbert var jo også elev på en klosterskole og dermed en person, der lærte at kommunikere i både skrift og tale til et både nationalt og internationalt publikum. Og så kunne han ikke dy sig for at kratte lidt – særdeles skønt kalligraferet – graffiti på den lokale klostermur.

det skrevne ord

Gilbert kan stå som repræsentant for en ny og afgørende side ved middelalderens verden: udbredelsen af den latinske skriftkultur. Brugen af bøger og breve på forarbejdet og glattet kalveskind, pergament, betød en revolution i kommunikationen mellem mennesker – en revolution,

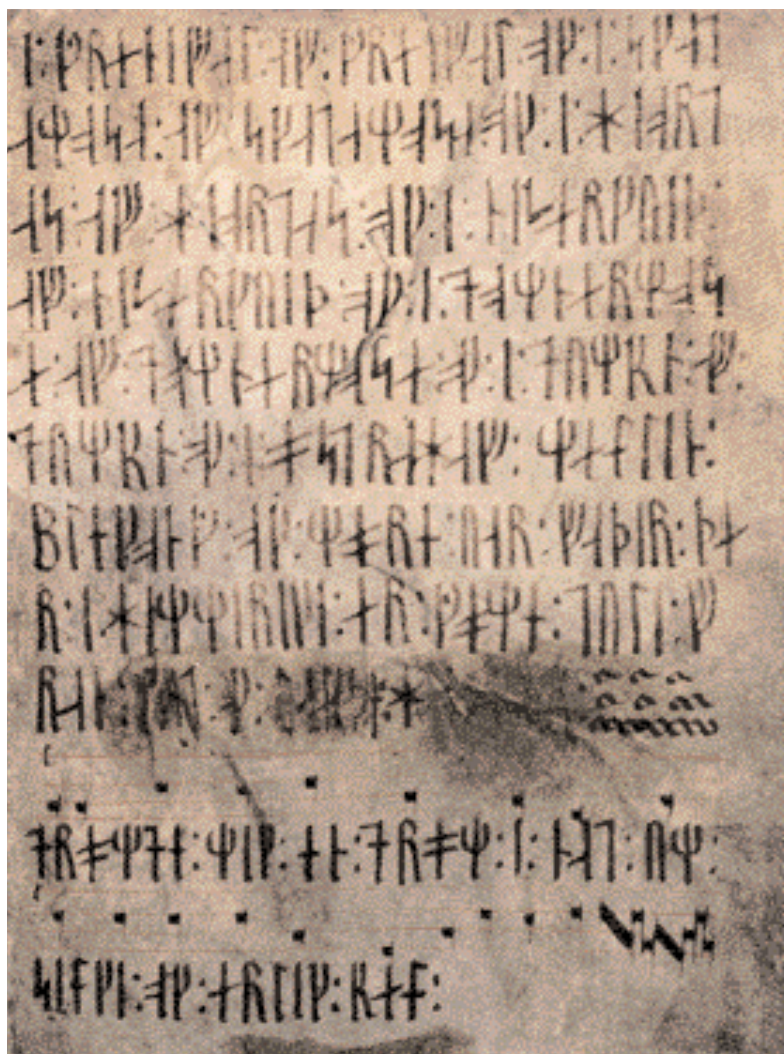
som kom fuldt færdig til Norden med kristendommen. Skriftsproget var et nødvendigt arbejdsredskab for Kirken, men det havde samtidig vist sig som et effektivt middel til at udbygge den verdslige kongemagts administration og ledelse. Kirkelige skrivere kom i kongens tjeneste og bragte den danske kongemagt på talefod med det øvrige Europa.

Med det latinske skriftsprog begynder den egentlige historiske tid i Danmark – den tid, hvor der foreligger nedskrevne kilder til landets historie. Der havde ganske vist været et skriftsprog i Norden allerede fra o. 200 e. Kr., men disse runeindskrifter på løse genstande oplyser gerne blot tingens eller ejerens navn, evt. håndværkerens signatur. I Danmark skal man op i vikingetiden, før der kommer længere meddelelser i den nordiske runeskrift. Oftest er det mindeindskrifter over afdøde hugget i sten. På den store Jellingsten fra o. 960, hvor kong Harald Blåtand mindes sin far og mor, kommer der også de historiske oplysninger, at han vandt sig al Danmark og Norge og gjorde danskerne kristne. Det er noget af den

ældste danske historieskrivning, og hele stenen er utvivlsomt også inspireret af den nye kristne bogkultur, men det er begrænset, hvor lange meddelelser, der kan hugges i sten. Bøgernes indtog åbnede uanede muligheder. Omkring 1200 kunne Saxo Grammaticus skrive danernes glørværdige historie i et digert værk forfattet i formfuldendt latin – med det erklærede mål at placere det danske kongerige på et højt internationalt niveau. Her kunne runerne ikke være med, selv om de fortsat var i brug langt op i 1300-tallet til kortere tekster. Der blev endda eksperimenteret med at bruge runer til bogskrift i en udgave af Skånske Lov fra begyndelsen af 1300-tallet, men det ansporede åbenbart ikke for alvor til efterfølgelse. Runerne døde ud. Til gengæld kom der stadig flere tekster på dansk eller tysk, men skrevet med de latinske bogstaver. Folkesprogene kom til at stå stærkere i takt med at skrive- og læsefærdighed udstraktes til stadig større kredse uden for Kirkens verden. Til international kommunikation forblev latin middelalderen igennem det dominerende sprog.

Det skrevne ord dukkede op i talrige sammenhænge, ridset på magiske blyamuletter, støbt på røgelseskar eller malet på altertavler. Indskriften kunne være hovedformålet, eller den kunne være et vigtigt supplement til billederne, som i sig selv udgjorde et andet og nok så vigtigt sprog. Billederne talte i ikke ringere grad end bogstaverne og rummede et rigt og symboladet sprog, der kunne læres og forstås med de rette kundskaber.

Runehåndskrift af
Skånske Lov,
beg. af 1300-tallet.
Nederst tekst
og noder til
»Drømde mik æn
drøm i nat«
Kgl. Bibl.

billedsprog

Nogle af de mest fremragende kunstværker fra Danmarks middelalder – også på et europæisk niveau – er de såkaldte gyldne altre. Det er romanske alterudsmykninger fra 1100-tallet og begyndelsen af 1200-tallet, udført af forgyldte kobberplader på en egetræsbund. I højt op-drevne figurscener fortæller de fleste af altrene beretningen om Jesu fødsel og død, men mange andre motiver indgår i den imponerende helhedsvirkning, hvor guldets glans er med til at understrege det guddommelige budskab. Ved første øjekast er det billedernes sprog, der fanger: den bibelske billedsuites tegneserie eller de dekorative borter med bladværk eller medaljoner med kæmpende

Den store
Jellingsten,
runesiden, o. 960

● ● ● ● ● ● ● ● ●

symboler

Middelalderens trang til symboler var stærk og fandt udslag både i religiøs og verdslig kunst. Fra den verdslige verden kan nævnes brugen af krone, scepter og rigsæble som udtryk for jordisk magt, eller f.eks. riddernes våbenskjolde med heraldiske motiver. Eksemplerne fra kirkenes verden er nærmest uden ende. Det altgennemtrængende symbol var korset, der var blevet selve indbegrebet af kristen tro. Romernes gamle henrettelsesredskab havde fået et nyt aspekt gennem Jesu død på korset. Det var nu ikke blot symbol på død, men også på et liv efter døden, for Jesus døde ganske vist, men opstod igen af graven. I kirkerne hang det store krucifiks i korbuen med Kristus på korset, og mindre krucifikser af metal blev båret i optog af præsten. På kirkens vægge var malet indvielseskors som det synlige udtryk for, at denne bygning nu var under Guds beskyttelse. Mange mennesker havde kors i kæder om halsen som udtryk for deres tro og som amuletter, og korstegnets nytte var også anerkendt uden for snævre kirkelige kredse i folketro og magi. Magiske indskrifter er mærket med indridsede kors, og mange sagn fortæller, hvilken virkning det havde mod onde magter at gøre korsets tegn for sig.

Et lam med en korsformet fane-stang var et symbol på den henrettede, men dog sejrrigt opstandne Kristus. En due med korsglorie var symbol på helligånden. De fire evangelister blev symboliseret med billeder af de fire vingede væsener, der står rundt om Guds trone ifølge profeten Ezekiels vision i Bibelen

Biblia Pauperum:
Typologi med
korsfæstelsen,
Abrahams ofring
af Isak og
kobberslangen i
ørkenen

gamle Testamente: et menneske for Matthæus, en okse for Lukas, en løve for Markus og en ørn for Johannes.

Men der fandtes andre dyresymboler med en mere tvetydig karakter. Det gælder først og fremmest løven, som udtrykker styrke. I nogle sammenhænge kunne løven symbolisere en positiv styrke, f.eks. i de tilfælde, hvor de blev brugt som motiv i våbenskjolde. Det gælder det danske rigsvåben, men også England, Norge og Sverige havde gamle kongevåbner med løver i. I andre sammenhænge var løven symbol på de onde magter, der var stærke og truende overfor menneskene. Det gælder de magtfulde granitskulpturer af løver ved jyske granitportaler og de mange løver, der findes på granitdøbefontene fra

1100-tallets Østjylland. Når så mange af de dyreformede vandkander, akvamaniler, har løven som motiv, skyldes det nok også en fascination af løvens kraft. Men i enkelte tilfælde er tuden udformet som et lille menneske, der er ved at blive opslugt af løven, og da vil det være mere oplagt at tolke løven som verdens onde kræfter, der truer menneskene.

billedkilder og læsestof

Billedernes kilder var ofte udsprunget af litteratur af forskellig oprindelse. Bibelen spillede selvsagt en stor rolle, men hertil kom legendesamlinger om helgeners liv og levned og andre religiøse, men ikke bibelske fortællinger. En karakteristisk genre var de mange spøgefulde, gro-

ser blev afbildet i middelalderomgivelser for at gøre stoffet så nærværende som muligt. Men egentlige skildringer af dagligdagen forekommer, især bevaret i de såkaldte tidebøger, der forener andagtsbøgernes hellige tekster og billeder med kalenderens glimt af livet på borgen og på bøndernes marker. Tidebøgerne indeholdt først og fremmest alle Davids salmer, som kunne danne ryggraden i en privat andagt. Samtidig var de udstyret med kalendere over alle årets helgendage og billeder af månedsarbejder – og stjernetegn. Deres stigende udbredelse både hos adel og i borgerlige kredse fra 1400-årene vidner om en øget læsefærdighed i samfundet – samtidig med at de rige illustrationer kunne lette tilægnelsen ikke så lidt. Billede og tekst var to sider af samme sag.

Men den personlige fromhed, som senmiddelalderens kirke betenede, betød uundgåeligt, at flere og flere begyndte at tage selvstændig stilling til Kirkens budskab. Dermed var vejen banet for munken Martin Luthers reformationsbevægelse, som i 1536 sejrede i Danmark. I forhold til middelalderen var reformatorerne i de første årtier efter romerkirkens fald påfaldende uinteresserede i billeder. Det var det skrevne ord, der betød noget. De gamle billeder i kirkerne fik oftest lov at stå, fordi de jo sjældent gjorde den store skade. De var simpelthen blevet ufarlige, i stærk kontrast til middelalderens ivrige og bevidste billedbrug. Ordet havde sejret – for en tid.

teske, karikerede eller forvrængende billeder, der fandtes i udkanten af hovedmotiverne. Da denne billedtype var meget udbredt i bøgernes marginer, kaldes de undertiden for marginalier. Men de fandtes også i f.eks. kirkernes kalkmalerier, med en stadig større hyppighed i middelalderens seneste århundreder. Ofte er billederne baseret på fabler, ordsprogssamlinger eller folkelige fortællinger. Men det er typisk, at middelalderkirken forstod at inddrage også dem i en kirkelig verdensforståelse. Der findes billeder, som med deres kropslighed virker næsten chokerende på moderne kirkegæ-

gere, men som har været fuldt accepteret af middelalderens kirkelige autoriteter. I læsepensum på klosterscholerne blev eleverne heller ikke kun holdt til hellige tekster. Der var både sex, spænding og saftig satire blandet med fromme tekster i den bevarede læsebog fra o. 1470 fra skolen i Bordesholm Kloster i Holsten. Der indgik også tekster af antik oprindelse som et meget klart vidnesbyrd om, at middelalderen ikke havde kappet forbindelse til den antikke romerske og græske kultur.

Billeder af middelalderens hverdag er der mange indirekte eksempler på, fordi f.eks. Bibelens hændel-

*Pietà. Billede
fra håndskrift.
Kgl. Bibl.*

annunciabit laudem tuam. **D**omine in
 adiutorium meum intende. **D**omine
 ad adiuuandum me festina. Gloria pa-
 tris. **E**rat enim in. **E**ternus.
Domine sapientia ventris dicitur.

Dragt og mode

af mytte fentz

»Mennesker, som gør sig til af deres klæder, er som misdæderen, der praler med sit brændemærke, eftersom det var Adams synd, der gjorde klædedragt nødvendig.«

Således formanede Bernhard af Clairvaux i 1000-tallet. Alligevel er det den evige drøm, der besynges i teksten til Danmarks ældste kendte melodi – bevaret i et håndskrift fra omkring år 1300 – at kunne iklæde sig tøj af kostbare stoffer som silke og det smukkeste pallium, et særlig fornemt stof:

*drømde mik æn drøm i nat
um silki ok ærlik pæl*

Middelalderens dragtmode blev skabt af de herskende klasser i Europas toneangivende centre. I takt med de politiske og økonomiske svingninger ændrede den sig og spredte sig med en vis forsinkelse til det øvrige Europa. Danmarks skiftende dragtmode var derfor i høj grad genspejlinger af det, der foregik i det øvrige Europa. Dette gjaldt især for den velhavende del af befolkningen. Jævne folk måtte nøjes med enkle klæder af grove eller genbrugte materialer, men de gjorde hvad de kunne for at følge dragtmoden.

Den dragtstil, som vi traditionelt knytter til den enkelte historiske periode, optrådte i virkeligheden i mangfoldige variationer. Helt naturligt blev dragtmoden forvaltet forskelligt af de forskellige sociale lag, ligesom lokale områder med hyppige fremmede handelskontakter fik helt specielle impulser.

tidlig middelalder

Ved Danmarks overgang til kristendommen blev de kulturelle kontak-

ter til det sydligere Europa og Nær-orienten efterhånden også afgørende for dragtstilen. I tiden fra midten af 900-tallet er den nordiske dragtmode som helhed præget af en fælles europæisk stil. Men endnu i tidlig middelalder bar en velhavende herremand en klædedragt, som ikke adskilte sig synderligt fra den, der blev båret i århundrederne forud. Iført rundpuldet hue bar han yderst en lang, løsthængende kappe, gerne udført i kontrastfarve og pelsbræmmet, fastholdt på højre skulder eller fortil af et spænde. Under denne havde han en knælang kjortel med lange ærmer og en halsudskæring lukket med et mindre spænde. Her til bælte og dolk samt lange hoser eller tætsiddende bukser med viklebånd. Skoene var af blødt læder og kunne være udringede, måske forsynet med ankelremme, eller fodtøjet kunne være en kort ankelstøvle.

Kvindens dragt havde derimod tilpasset sig en mere europæisk stil henimod 2. halvdel af 900-tallet. Selekjolen, som før var en karakteristisk skandinavisk beklædningsdel, holdt på plads af to ovale skålspænder hæftet ved hver skulder, var nu afløst af en kropsnær, langærmet og fodsiddende kjortel med indsatte kiler i skørtet. Det er blandt andet denne kjorteltype, der gengives på Bayeux-tapetet, vævet og broderet i perioden 1066-1082. Herremandens frue bar desuden en kappe og en konisk hat forsynet med draperet hovedlin. Et andet lin, et såkaldt strige, dækkede hendes nakke, hals og bryst.

litterære kilder om dragter

En skriftlig kilde fra 1127 rummer et eksempel på, hvordan dragten

kan signalere vidtrækkende informationer: ærkebiskop Asser af Lunds tarvelige klædedragt nævnes med en vis ringeagt af et sendebud fra en tysk bisp og tages her som tegn på, hvor langt Skåne stod tilbage i udvikling. Og hos Saxo berettes, hvordan det vakte forargelse i Danmark, at hertug Knud Lavard, som havde tilbragt nogle ungdomsår ved den tyske kejsers hof, nu havde tillagt sig en prægtig og mon-dæn europæisk dragt i sachsisk stil. Saxo beskriver det ordklammeri, der udspandt sig på grund af denne dragt ved Knud Lavards fætter, kongesønnen Magnus' bryllup i Ribe. »Purpurklæder beskytter ikke liv og lemmer imod æg og od«, lød det misundelige angreb, hvortil Knud Lavard med foragt svarede: »Lige så godt som lammeskindskofte«.

Men i første halvdel af 1200-tallet, forstår vi på krønikeskriveren Arnold af Lübeck, er danskerne blevet internationale i deres dragtsmag. Han skriver: »...medens danerne for-dum gik i sømandsdragt, da de tumlede med deres skuder, går de nu om stunder ikke alene i skarlag-en, broget og gråt skind og pels-værk, men endog i purpur og lin-ned.«

Blandt fyrster og adelige blev der altid lagt stor vægt på den rette hø-viske fremtræden, og i det norske Kongespejlet fra omkring 1260 kan vi følge, hvordan ynglingen henter råd hos den ældre og vise. »Jeg bede eder om, at I nu forklare mig, hvilken dragt jeg skal bære, og hvorledes al anden fremgangsmåde skal være, som det sømmer sig at vise for kongens åsyn?« »Din påklædning skal du have ordnet således i forvejen, at du er iført den bedste klædedragt,

du ejer. Du skal have hoser og sko. Du skal ikke være uden kjortel, og du skal bære den bedste overkappe, du har. Vælg dig altid sådant tøj til hoser, som er brunt af farve. Det an-ses heller ikke for upassende, om man har sort skind til hoser, men ikke andet tøj, undtagen skarlag-en.

En kjortel kan du også have af brun, grøn eller rød farve af godt og pas-sende tøj. Dine linnedklæder skal du lade gøre af godt lærred og ikke have altfor rigeligt tøj deri. Gør din skjorte kort og ligeledes alle dine linklæder. Lad altid din skjorte beregnes til at være et godt stykke kortere end din

Stifterbillede i
håndskrift.
Evangeliebog
fra Horne kirke
o. 1200-1225.
Nationalmuseet

Gravplade af
messing over
Den hellige
Birgittas
forældre i
Uppsala
Domkirke,
1300-tallet.
Efter ældre
tegning

kjortel, thi ingen høvisk mand kan pynte sig med hør eller hamp«.

højmiddelalder

Højmiddelalderens gotiske stil med himmelstræbende linier i arkitektur og skulptur kom også til at præge

dragt, sko og hovedtøj, som tilpassedes i lange, spidse former. Det var det franske hofliv, nu med centrum i Burgund, der blev toneangivende for overklassens levevis og dermed dragtmodens videre udvikling i Europa. De ædle riddere og skønjom-

fruer hyllede sig nu i nærmest ens fodside og folderige dragter, som bestod af flere enkelte lag, hyppigt kombineret af forskellige farver. Kvindedragten var den længste og kunne endda slæbe hen ad gulvet, medens mandens kun nåede til anklerne. Kjortlen var et langærmet klædningsstykke som i al enkelhed kunne være fremstillet af lærred eller grov uld, og i mere fornem udgave af fint uldklæde, fløjl eller silke. Ligeledes kunne overkjortlen være udformet eller kantet med grå-værk og mår-, zobel- eller fårepels. En kjortel kunne have for i kontrastfarve, og yderligere farveeffekt blev opnået med forskelligt farvede kiler i kjortlens skørt. Et privilegium for adelen var det såkaldte miparti, et modefænomen, hvor hver halvdel af et klædningsstykke havde sin farve. I stedet for bukser klarede mændene sig nu også med lange strømper, der foroven var fastgjort med en snip i bæltet eller med strømpebånd.

Både mænd og kvinder bar en stor, halvcirkulær kappe. Samtlige dragtfortegnelser fra 1300-tallet indeholder en eller flere kapper, og optegnelserne repræsenterer både det verdslige og det gejstlige miljø. I 1308 afsendte biskoppen i Bergen således forskellige klædningsstykker til bispem i Gardar på Grønland. Det fremgår af det medfølgende brev, at der var en kappe (skingr), en overkjortel (sykot) og en hætte (kaprun) – alle skindforede og vævet af lyseblåt stof.

bevarede dragter

En enestående samling verdslige middelalderdragter har været kendt

Dansefrisen, nogle dragter er syet i miparti, med hver dragthalvdel i sin farve. Ørslev kirke o. 1325

i mange år. Dragterne stammer fra vidt forskellige områder og sociale miljøer. Nogle dragter er fundet i en mose, hvis indhold af garvesyrer har bevaret dragterne for eftertiden. Det gælder dragterne fra Kragelund, Moselund og Rønbjerg i Danmark, fra Bocksten i Halland, og fra Skjoldehamn i Nordnorge.

Bockstendragten er den eneste fuldt bevarede dagligdragt fra nordisk middelalder. I midten af 1300-tallet blev et fuldt påklædt lig af en mand på 25-35 år pælet ned i Bocksten mose i Halland, på daværende tidspunkt en del af Danmark. En stor halvcirkelformet kappe, en knælang kjortel med kiler, et læderbælte, lange hoser, lædersko, taske samt hætte med lang strud hører til denne enestående dragt. Antagelig har Bockstenmanden båret undertøj af hørlærred under sin vadmelsdragt, men det er gået til grunde i jorden, som det oftest sker med plantefibre. Og hoserne må have været fastet til et bælte for ikke at glide ned. Skønt opholdet i mosen har gjort dragten brunlig, så har dragtdelene fortsat bevaret forskellige nuancer. Farveanalyser tyder på, at dragtens forskellige dele havde hver sin farve.

I Herjolfsnæs i Sydvestgrønland fandt man for omkring 75 år siden en samling dragter fra perioden ca. 1300 til omkring 1434. Dragterne blev bevaret i den permafrosne jord

på Nordboernes kirkegård og omfatter 30 næsten komplette dagligdragter – dog uden kapper. Nordboerne var europæere, og fjernt fra Europas modecentre vævede og syede de deres lange, uldne dragter, huer og strudhætter i en stil, som understregede deres kulturelle tilhørsforhold. De fulgte de gældende modestrømninger i Europa, som de købmænd, der sejlede på Østerbygden, holdt dem underrettet om.

Stoffet til dragterne blev vævet af den lokale ret grove fåreuld, men den efterfølgende udskæring i op til otte baner gav dragterne et elegant svaj. Fine detaljer, som udsyning med plissé over bryststykket på to kvindedragter, samt en langærmet, gennemknappet mandsdragt, knytter disse dragter til europæiske modestrømninger, som man ser dem på samtidige flamske og italienske billeder. Nordbodragterne har lange og nedadtil ret snævre ærmer, men kun en enkelt dragt er forsynet med knapper langs hele underarmen. Som det i folkevisen synges om Dronning Dagmar, kunne de lange, snævre ærmer også snøres sammen hver morgen og sprættes op igen om aftenen.

Den eneste relativt velbevarede kvindedragt af fyrstelig art fra det middelalderlige Europa er Dronning Margretes gyldne kjortel, syet af italiensk fremstillet gyldentøj.

Strudhætte fra Herjolfsnæs i Grønland, 1300-tallet. Nationalmuseet

To voksendragter og en barnedragt fra Herjolfsnæs i Grønland, 1300-tallet. Nationalmuseet

Rekonstruktion af den såkaldte Margretekjole o. 1403-1439. Den oprindelige kjole af gyldent brokdestof opbevares i Uppsala Domkirke

tilbehør til dragten

Hovedtøjet var ligesom smykkerne en integreret del af dragten og forandrede sig i takt med den. Tidligt i middelalderen var strudhætten med skulderslag underklassens hovedbe-

klædning, men på Valdemar Atterdags og dronning Margretes tid blev den båret af alle sociale lag. Strudhætten er kendt fra utallige billeder. Tyven i galgen bar den, fornemme folk i audiens hos paven ligeledes. Petrarca og Dante i Italien og de nordiske bønder i Herjolfsnæs på Grønland bar den. Kun fantasien satte grænser for måden den praktiske og dekorative hovedbeklædning kunne bæres på. De ældste strudhætter havde et stort skulderslag og lille strudel, men omkring midten af 1300-tallet udviklede strudlen en så anselig længde, at biskoppen i Skalholt på Island i 1359 forbød præster at bære hætter med en strudel, der var mere end to fingres bredde og en alen lang. Til spot og spe lod

dronning Margrete i 1389 sin besejrede medbejler til magten, kong Albrecht, vandre i fængsel på Lindholm Slot i Skåne iført lænker og en strudhætte forsynet med en nitten alen lang strudel.

Den kristne moral bød, at en gift kvinde tildækkede sit hår. Men i slutningen af 1200-tallet skete der et radikalt skift. Et hårnet blev nu båret sammen med hagebånd og pandebånd. Dernæst forsvandt både hagebånd og pandebånd, og hårnettet blev enten anvendt alene eller som en alternativ løsning med en sammenbundet fletning placeret på hver side af ansigtet. Især omkring slutningen af 1300-tallet var denne frisure populær.

Det siges, at det var Isabella af Bayern, der i slutningen af 1300-tallet ved det burgundiske hof indførte den kegleformede hovedbeklædning, som dog også kunne optræde todelt. Den var betrukket med silke eller brokade, hvorfra der hang et langt slør. Denne hattemode herskede i omkring hundrede år. Til den middelalderlige modedragt hørte fra sent i 1400-tallet endvidere burgunderhuen, en mandshue der var inspireret af den tyrkiske fez.

senmiddelalder

Omkring midten af 1300-tallet skete der en radikal ændring med den lange, kvindagtige mandsdragt. Den afløstes nu af en kort vams, som kunne være skindbræmmet og udsmykket med bjælder. Dertil snævre hoser samt snabelsko. En europæisk kronikør taler i 1346 om den ny mandsdragt som noget ganske uforståeligt, en mode som omskabte menneskekroppen fra bløde runde

Detalje fra højaltertavlen i Århus Domkirke o. 1479. Mændene midt i billedet bærer kort vams og stramme hoser

former til hårde insektlignende tingester. »Mænd og især adelen begyndte at følge den ny mode. De klædte sig i så kort en dragt, at begge baller samt kønsdelene var ganske synlige. Den tidligere mode var langt mere anstændig. Desuden anlagde mænd nu også langt skæg, en mode som alle bortset fra de kongelige optog«.

Det er vanskeligt at fastslå, hvornår denne tætsiddende mandsdragt fik indpas i Norden. Men tendenserne må allerede have vist sig i 1308, da Kong Håkon V af Norge tordnede imod denne ny mode, den tætsluttende og korte vams. »Hvad klædedragten angår, er nogle mænd dristigere, end de burde være og indfører tøj i vort rige imod vor og vore forfædres bestemmelser. Alle mænd skal vide, at vi herefter forbyder nogen at have en anden form for beklædning, end den vi selv har og lader folkene i vor gård bære. Enhver, som herefter bryder vor påbud, fratager vi rang og venskab, hvis han er vor mand«.

Der findes ingen tilsvarende bestemmelser om kvinders påklædning, men en italiensk kommentar hæfter sig o. 1340 ved »kvindernes bizarre dragt, som er snæver, at de for at skjule deres bagdel bærer rævehaler hæftet bagtil under skørtet. De vandrer omkring iført silke og endog silkebrokade og belæsset med guldbrocher.

Kvindernes hår er kruset efter den udenlandske stil, og deres hoveder er fordrejet af udenlandske ideer, og de ser grangiveligt ud som amazoner, når de kommer anstiggende iført guldbælter og snabelsko«.

Billede fra
håndskrift, scenen
skal illustrere
Hovmod.
Kgl. Bibl.

renæssance

I tiden op til renæssancen afløses senmiddelalderens himmelflugt af en bred jordbundethed, de lodrette linier afløses af vandrette. Det gælder i byggestil som i dragtstil.

Renæssancens forkærlighed for den brede linje skaffede igen plads til tæerne i fodtøjet, idet snabelskoen blev udskiftet med komuleskoen med bred snude. Dragtens overflade gennembrydes nu af dekorative huller, de såkaldte spalter af forskellig form anbragt regelmæssigt i klæd-

ningsstykkernes yderste lag stof, hvorved det underliggende for af afvigende stof og farve kom til syne. Mandens stramme figurdragt forsynes med posede ærmer og brede vatterede skuldre. Kvindedragten fik først i 1500-tallet dybe udskæringer både for og bag, som gav plads for en overdådig præsentation af guldkæder. Senere fik kjolen høj pibe-krave, tætsiddende kjoleliv og puf-ærmer med spalter inspireret af spansk mode.

Byen og den vide verden

af per kristian madsen

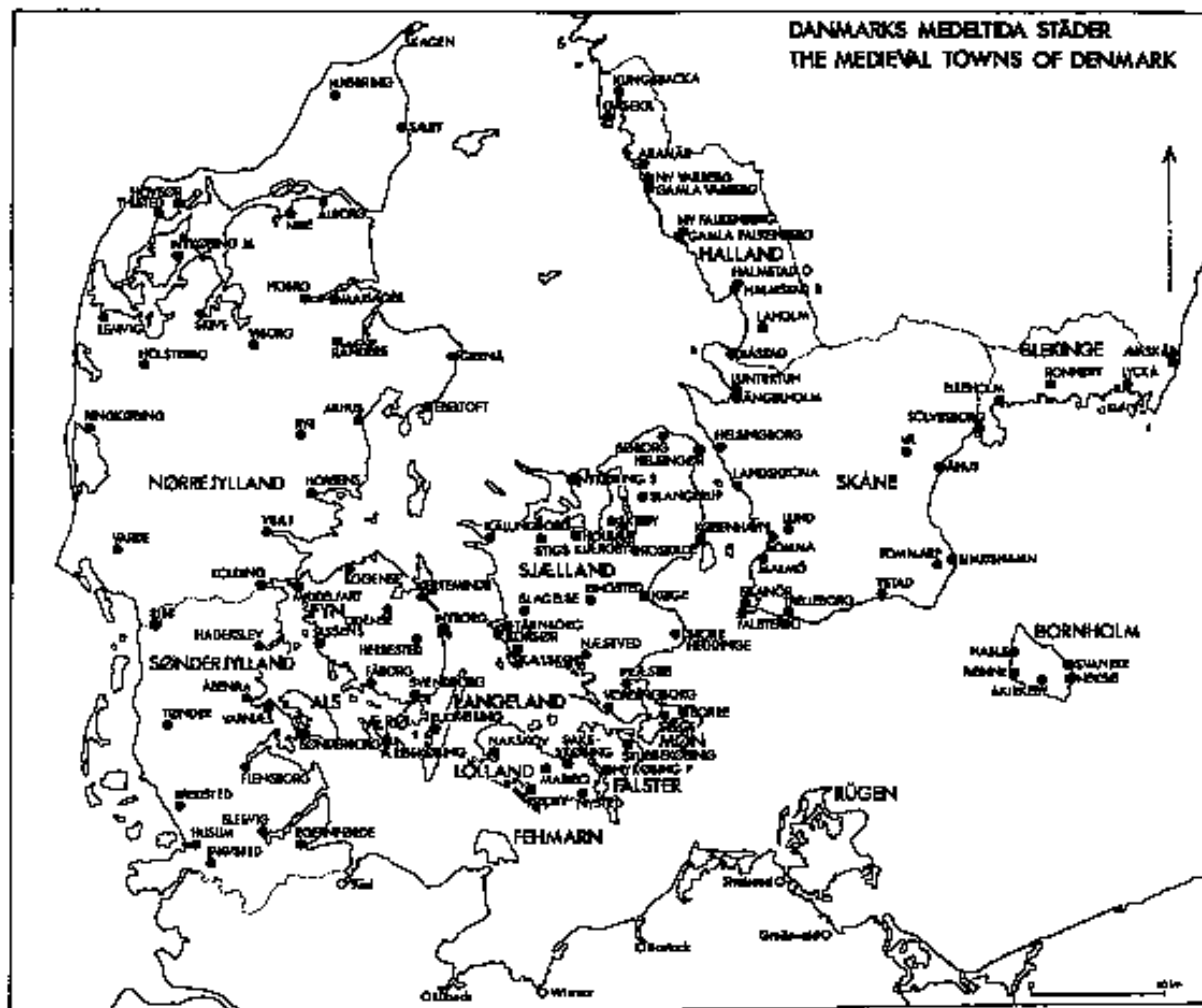
I løbet af middelalderen opstod der ca. 70 byer i Danmark, og de fleste af dem er der endnu. Faktisk er det kun få af de nuværende byer, som er kommet til siden middelalderen. Oftest kan kun arkæologiske udgravninger angive en bys omtrentlige alder. De skriftlige kilder kan som regel fortælle om det år, hvor byen fik sine rettigheder som købstad, eller fik dem bekræftet af kongen, og i begge tilfælde er bysamfundet som sådan ældre end datoen på kongens privilegium. Bevarede retsdokumenter viser os i heldige tilfælde nogle af byens borgere – næsten lyslevende med navne og erhverv. Men de fleste kilder af den art er fra senmiddelalderen, og spørger man til dagligdagens redskaber, køkkentøj, møbler og huse, eller detaljer om sygdomme, sundhed, liv og død, må man inddrage fund fra de arkæologiske udgravninger. Især når det gælder tidlig- og højmiddelalder er affaldslagene under byerne det mest omfattende arkiv at søge oplysninger i.

Når en by opstod, lå der som regel flere årsager bag. En gunstig beliggenhed for trafikken var vigtig for handelen med omlandet. En del byer ligger derfor ikke direkte ved kysten, men lidt oppe ad en å, hvor der kunne bygges en bro, og hvor land- og søtrafik kunne krydse hinanden. Flere af byerne i Østjylland, f.eks. Haderslev, Kolding og Vejle, ligger sådan, og navnet på områdets største by, Århus, betyder egentlig åmunding – her lå byen nemlig lige inden for åens udløb. Også København op-

stod ved et beskyttet farvand og blev kaldt købmændenes havn eller på latin slet og ret Hafnia, der betyder havn.

De danske byer havde kun forholdsvis få indbyggere i middelalderen – tit kun nogle hundrede, og den grundlæggende økonomiske magt i riget byggede på ejendomsretten til jord og på indtægterne fra landbruget. København rummede omkring 1500 blot mellem 5000 og 10000 indbyggere, og alt i alt var det nok højst ca. 5% af hele befolkningen, der levede i byer. Resten var bønder, men også byernes folk måtte drive landbrug og holde dyr på byernes marker for at få føden. Især mindre byer kunne i høj grad minde om forvoksede landsbyer. På ubebyggede grundstykker, f.eks. langs med befæstningen, lå der haver med kål, løg og ærter og med humle, som var vigtig til ølbrygningen. Eftersom priserne på fødevarer var høje i forhold til lønnen, var selvforsyning en nødvendighed, også for de rige købmænd, der på den måde kunne skaffe mad til de mange folk, der

.....
Danmarks
middelalderbyer

hørte til købmansgårdens hus-
holdning. At man holdt hus med
ressourcerne fremgår også af, at der
sine steder var regler for, hvor gød-
ningen fra byens dyr måtte bruges,
og forbud mod, at købmænd, som
købte okser op til eksport, lod dem
græsse på byens fælles arealer. Allige-
vel betød byerne meget. Deres han-
del med andre byer og med udlan-
det førte nye varer, skikke og moder
til Danmark, som byernes købmænd
og håndværkere bragte videre til
både borgere og bønder.

de ældste byer

Ribe er næsten 1300 år gammel og
dermed den ældste by i Danmark.
Den opstod kort efter år 700 som en
handelsplads med kontakter til især
Rhinlandet og fungerede gennem

hele middelalderen som en af Dan-
marks vigtigste handelsbyer. Ved
midten af 800-tallet løb en grøft
rundt om det bebyggede område.
Grøften var ikke noget forsvarsan-
læg, men den markerede for første
gang i Norden en grænse mellem et
byområde og dets opland. I 900-tallet
fulgte Hedeby ved Slien på østsiden
af Sønderjylland, og i samme år-
hundrede dukker bynavne som
Århus, Odense og Viborg frem i de
skriftlige kilder, mens Roskilde,
Slagelse og Aalborg er omtalt lidt
senere.

Da Danmark i årene omkring
1060 blev inddelt i bispedømmer,
fik disse med undtagelse af det
nørrejske Børglum Stift deres sæde
i byer, hvis udvikling på den måde
blev yderligere styrket – ikke mindst

gennem den aktivitet, som opstod
gennem opførelse af store domkirker
og andre kirkelige institutioner.

boom i byer

Omkring 1200 var byerne i vækst
over det meste af Europa, og fjern-
handelen udviklede sig bl.a. i Øster-
søområdet, hvor tyske erobrere
langs med Østersøens sydkyst med-
førte, at der opstod en hel række af
tyske byer i et område, hvor slaviske
befolkningsgrupper hidtil havde
været dominerende. Også mange
danske byer opstod omkring 1200.
Nogle af byerne er siden helt for-
svundet eller blev til landsbyer, som
f.eks. Søborg og Slangstrup i Nord-
sjælland og Borre på Møn. Enkelte
byer er flyttet; det gælder forgænge-
ren for Korsør, der hed Tårnby, og

.....
Bysegl fra
Randers,
1300-1400 tallet

Kvindelig
»murerarbejds-
mand«, der
rører i mørtelen.
Kalkmaleri i
Brunnby kirke,
o. 1475

*Bod i Kirkestræde
Køge, bygget
o. 1500*

som det er lykkedes at påvise arkæologisk. I flere af de ældre byer blev der anlagt nye torve og skibbroer, sådan som det også kendes i resten af Nordvesteuropa. I Danmark var det nok især omsætningen på byernes torv fremfor fjernhandel, som betød noget for byernes næringsliv. På torvet solgte byernes købmænd og håndværkere deres varer til omegnens bønder, når de kom ind med fødevarer til byen. Ingen by var i stand til at klare sig uden et udstrakt samkvem med sit opland.

Det afgørende for en by var at have status som købstad med egen byret og særlige handels- og toldfriheder. Byerne og deres handel måtte beskyttes af kongen, og det er karakteristisk for de danske byer i mid-delalderen, at kongemagten havde stor indflydelse på dem, og at det i hvert fald i 1200-tallet blev anset for en kongelig ret at grundlægge nye byer. Til gengæld for privilegier og beskyttelse blev der opkrævet skat-ter, afgifter og told til den kongelige kasse. Allerede før 1085 blev der betalt grundskat til kongen af ejendommene i byen. Udover at tjene på omsætningen i byerne kunne kongen også udøve sin magt fra dem, ofte på linie med Kirken. Da kongen begyndte at slå mønter, skete det ofte i de byer, der også var bispe-sæde, f.eks. Lund, Roskilde, Slesvig og Viborg, og med tiden i samar-bejde med biskoppen.

befæstning

I Århus har udgravninger påvist en stærk befæstning af byen med vold

og grav i 900-tallet. Ribe fik i 900-tallet og igen i 1100-tallet både volde og grave, og også Hedeby var fra engang i 900-tallet omgivet af en halvkredsformet vold, som stod i forbindelse med Dannevirke-befæstningen tværs over Jylland. For at forsvare sig mod de plagsomme venderes røverier opførte kongen og stormændene omkring 1200 en række borge ved de danske kyster, ofte på steder, hvor der allerede var tilløb til en by, eller hvor borgen trak byen til sig. Det gælder f.eks. Vordingborg, Nyborg og København, hvor Absalon, som havde fået foræret byen af kongen, lod opføre den borg, hvis ruiner kan ses under Christiansborg Slot.

Kun nogle få byer havde en bymur, som f.eks. Kalundborg, der også blev værnet af hele to borge, eller Stege, der endnu har bevaret dele af sin senmiddelalderlige befæstning.

De fleste byer havde mere beskedne befæstninger i form af en grav og »byens planker«, dvs. en palisaderække. Afgrænsningen betød også, at man kunne styre trafikken ud og ind ad byens porte, både når bønderne kom med fødevarer, og når kvæget fra borgernes baggårde blev drevet til og fra bymarken af byens hyrde.

byens borgere

»Byluft gør fri« sagde man i Tyskland. Det betød, at en bondekarl på landet kunne flygte fra det gods, han hørte til, og blive en fri borger i byen, hvis han klarede sig i mindst et år og en dag. Inde i byen gjaldt nemlig en særlig ret, byretten, som kun omfattede byens egne borgere

og det område, der hørte til den, og som i form af byens marker kunne strække sig vidt uden for dens porte. En borger var en mand, der havde borgerskab som købmand eller håndværker i en by, hvor han betalte skat til byen af sin ejendom og sin indtægt (i reglen højst 5%) og boede med sin familie. Borgeren var overhoved for familien og havde ud over at betale skat også pligt til at bidrage til at løse de opgaver, som byen som helhed fik pålagt af f.eks. kongen – det kunne være at betale for udrustning af soldater, transport af kongen og hans følge eller udbedring af byens befæstning. Kvinder kunne uden at være egentlige borgere drive en virksomhed, f.eks. efter deres afdøde mand.

Købmændene var sluttet sammen i gilder, og håndværksmestrene havde laug for de forskellige faggrupper, hvor der blev ført kontrol med antallet af mestre samt med pris og kvalitet på varerne. Både gilder og laug havde faste regler for optagelse og for medlemmernes opførsel og hjælp over for hinanden, når de kom i nød, f.eks. ved sygdom og dødsfald eller efter en ildebrand. Alle gilder og laug havde tillige et religiøst indhold ved at være stillet under en eller flere helgeners beskyttelse og ved f.eks. at høre til et bestemt alter i byens kirke, som de bekostede udsmykningen til, og hvortil de penge gik, som gildet eller laug gav til kirken, så den kunne hjælpe syge og fattige.

Uden borgerskab havde man ikke del i de rettigheder, som byen var sikret i kraft af at være købstad, og folk uden borgerskab hørte til almuen. Det vil sige de almindelige

folk, der måtte arbejde som håndværkssvende, fiskere, gårdskarle, kuske, daglejere, klinekoner og tjenestefolk. Almuefolkene bidrog, hvis de kunne, også med skat til byen, men stod uden for indflydelse på

dens styre. Endelig rummede byen også folk, der ikke var skatteborgere, men som bestemt heller ikke hørte til almuen. Det drejede sig om adelsfolk med gårde i byen og om fremmede gæster, f.eks. udenlandske

.....
*Handlende og
 pilgrimme på
 torvet. Håndskrift,
 Kgl. Bibl.*

Klædeplomber
af bly.
Nationalmuseet

købmænd, som boede en vinter i byen, inden de drog videre eller eventuelt blev og tog borgerskab. Samt om de mænd og kvinder, der hørte til kirken, enten som præster eller som munke eller nonner, hvis der var et eller flere klostre i byen.

Kirken sørgede gennem bøn til Gud og alle hans helgener for den ramme, som omgav middelalderens menneske fra fødsel til død, og de penge, den fik ind gennem tiende på landbrugets afgrøder og som gaver, gik til at drive skoler, hospitaler og plejehjem. Uden for næsten enhver by lå Sankt Jørgensgården, hvor man isolerede de smitsomme spedalskhedspatienter og påtog sig at pleje dem, og inde i byen lå der ofte et Helligåndshus med sengepladser til syge.

Tillige havde en bys borgere ofte krav på kun at blive stillet for retten i deres egen by, uanset om de begik en lovovertrædelse et fremmed sted. Byretterne fastsatte de straffe og bøder, som tyve, røvere og mordere skulle idømmes på bytinget. Der var forbud mod at gå med våben inden

for byens grænse og regler om, hvorledes køb og salg skulle foregå på byens torv. I det hele taget sigtede mange af middelalderens bestemmelser om maksimalpriser og told på udførsel af varer mod at sikre de basale forsyninger til befolkningen, f.eks. når byretten fastslog pris og vægt på brød og det tidspunkt, hvor bagerne skulle have varerne klar på torvet.

Der var også miljøregler om, hvor møddinger og toilethuse måtte ligge, så de ikke generede naboerne, trafikken på gaden eller kirkegården.

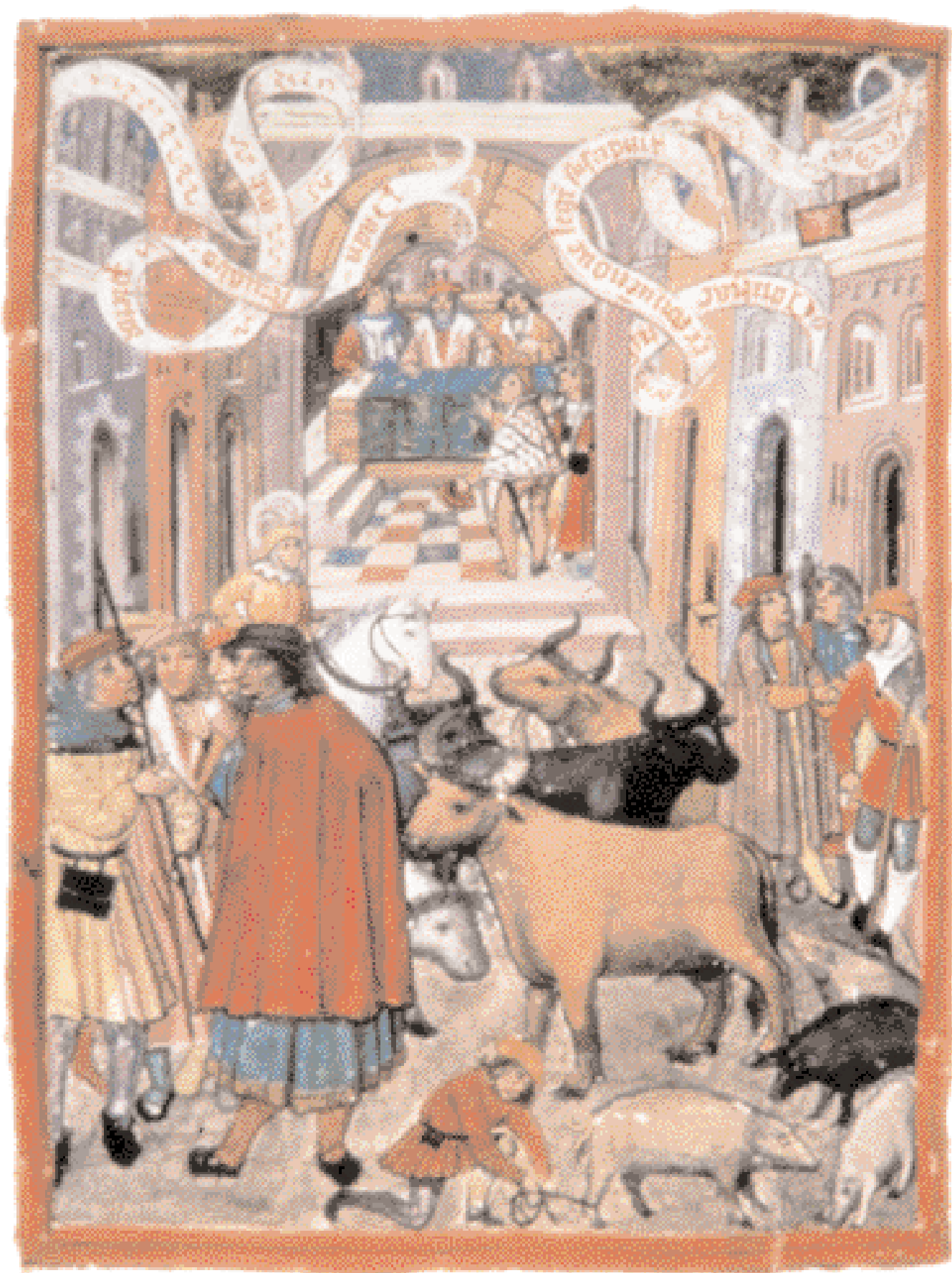
byens styre

Byretten rummede også regler for, hvordan byrådet skulle fungere. Medlemmerne af byens råd var alle mænd, og de hørte til byernes rigeste købmænd, for hverken håndværkere eller andre almindelige folk i byen kunne blive rådmænd. I spidsen for rådet stod en eller to borgmestre. Rådet fungerede som domstol, og det skulle sørge for at opkræve skatter til kongen samt tage sig af de anliggender, der var fælles

for byens borgere. For eksempel fastsatte rådet regler for brugen af bymarken og fordelingen af udgifterne til byens forsvarsværker. I senmiddelalderen fik byrådet også ofte til opgave at tage sig af dele af omsorgen for de syge og fattige i byen. Når rådet udstedte et dokument på byens vegne, anbragte rådmændene et voksaftryk af byens segl under pergamentsbrevet, som derved fik juridisk gyldighed, bl.a. ved at forpligte byen selv. Det var derfor en alvorlig sag, som foregik i Ribe i 1370'erne, da en af byens borgmestre, Jacob Jensen, gik helt amok. Ved nytårstid 1377 bemægtigede han sig byens segl og dens nøgler, lukkede bevæbnede mænd ind i byen og trængte sammen med dem ind i det store tårn ved domkirken, som hørte til byen. Fra det besatte tårn gik den gale borgmester og hans mænd på røvertogt ud i byen, og dagen efter besættelsen forsøgte han at slå en anden borger ihjel inde i selve kirken. Det værste var næsten, at Jacob Jensen udstedte breve i byens navn, som han forsynede med aftryk af byseglet, som han havde stjålet. De så derfor helt ægte ud, og da Ribe endelig var sluppet af med den gale mand, måtte byrådet i 1379 gøre sig mange anstrengelser for at få gjort hans breve ugyldige. Jacob Jensen blev efterlyst overalt, men om han nogensinde blev fanget, vides ikke – seglet fik Ribes byråd på en eller anden måde tilbage, for det findes stadig på rådhuset i byen.

den vide verden

Alle middelalderens europæere var, trods forskelle i sprog, levevis og klædedragt, fælles om den samme

Markedsscene med okser fra Hamburgs stadsret 1497

Lübeck bysegl
med hansekogge,
o. 1256

kort over hele Europa med angivelse af afstandene mellem de byer, man passerede. Også handelslivet var internationalt, og i Nordeuropa udviklede der sig med grundlag i vikingetidens handel et system af handelsveje, hvor varer som pelsværk, voks, tjære og aske (til brug i klædefabrikationen) blev fragtet fra egnene syd for Østersøen til Vesteuropa.

import og eksport

I vikingetiden og til op i 1100-tallet sejlede mange handelsskibe til Hedeby eller dens efterfølger Slesvig, og derfra gik det med vogn mod vest til havnen i Hollingsted, hvor Vesteuropas varer, f.eks. salt og klæde, var at få. I denne trafik mellem øst og vest fik også Ribe en efter danske forhold betydelig rolle, da man i 1200-tallet eksporterede krigs- heste i tusindtal fra Ribe til Vesteuropa og sendte skibe mod øst ind i Østersøen med salt. Øst-vest handelen, og ikke mindst efterspørgslen på salt til nedsaltning af sild samt andre grovvarer, dannede i tiden omkring 1200 baggrund for, at de tyske Østersøbyer udviklede sig til centre for handelen.

Lübeck ved Travefloden blev den store handelsby med havn for skibene, der kom ind ad floden, og med veje og kanaler mod vest til Hamburg. Med tiden blev Lübeck den førende by i det samarbejde mellem handelsbyer i Nordeuropa, som kaldes for Hansaen. Byens købmænd hentede salt i Lüneburg og sendte deres saltskibe til Skåne- markedet ved Skanør, som i efter-

årsmånederne hørte til Europas største, og som, da det foregik på den danske konges strand, gav ham en god indtægtskilde. Markedets placering skyldtes de tætte stimer af sild, der hvert efterår svømmede ned i Øresund, og som man påstod næsten kunnes fanges med de bare næver. Når fangsten var saltet ned i tønder, sejlede skibene ud mod Vesteuropa, hvor de salte sild især kom på spise- kortet i den lange fastetid, hvor der ikke måtte spises kød af firfodede dyr. Sild var i det hele taget et vigtigt næringsmiddel; den kunne konserveres og fragtes over lange afstande og dermed bruges til ernæring af de voksende bybefolkninger i Nord- vesteuropa.

Fra 1200-tallet begyndte sejlads rundt om Skagen, og også her udviklede der sig en fast trafik med sild fra Skåne og siden med korn fra byerne syd for Østersøen. Skibene sejlede til England eller områderne syd for Nordsøen. Også andre fødevarer indgik i middelalderens danske eksportmønstre. Købmændene i Ribe sendte i 1200- og 1300-tallet slagtet oksekød, huder, fedt og talg til byerne i det nuværende Belgien, f.eks. Brugge. Fra 1400-tallet og frem til starten af 1600-tallet blev levende okser Danmarks vigtigste eksport- vare. De blev drevet sydpå over Fyn via færgen fra Assens mod Haderslev eller travede i tusindvis ned gennem Jylland over Kolding til Slesvig, hvor der blev betalt told af dem ved Gottorp. Fra Vestjylland gik mange okser til markedet i Husum eller med skib fra Ribe vestpå.

Handelsskibene var indrettet på grovvarer i store partier, og med i

tro på Gud, og kirkens folk forstod hinanden på latin på tværs af landene. Fromme pilgrimme vandrede fra alle egne af Europa på valfart til fjerne helligsteder som Rom og Jerusalem for ved besøg der at få tilgivelse for deres synder og bringe et pilgrimstegn med hjem som bevis for rejsen. I 1100-tallet blev vejen fra Viborg til Rom beskrevet, og omkring 1500 kunne man købe vej-

Håndværkere,
Vigersted kirke
o. 1450

lasten tilbage var stærkt tysk øl fra f.eks. Hamburg og Rostock, som allerede i første del af 1200-tallet drev folk fra sans og samling i Viborg, så der måtte advares mod dets følger. Og rhinskvinen, som kom fra Köln, og den søde hedvin fra Sydvestfrankrig, der var at købe i England og Flandern. Desuden fint klæde i pakker og ruller, krydderier og røgelse fra Arabien, den nyeste mode fra hertughoffet i Burgund, madopskrifter og romaner om ædle riddere og skønne jomfruer. Keramikander fra Frankrig, Flandern og Rhinlandet blev solgt over rælingen eller bragt med som souvenirs til hjembyen. Også kunst og kunsthåndværk indgik i den internationale handel. Tunge døbefonte af sandsten fra øen Gotland i Øster-

søen blev sejlet til Vesteuropa, og på hjemfarten kom der pragtfulde gravsten med til riddere, biskopper og købmænd i Ribe. Eller altertavler fra Antwerpen, som var bestilt til danske kirker – og som var lavet af egetræ fra områderne syd for Østersøen. For egetømmer var mod slutningen af middelalderen en vigtig eksportvare for Østersøbyerne.

bykultur

Byernes erhvervsliv var middelalderen igennem udsat for konkurrence. Købmændene forsøgte gennem de rettigheder, de fik fra kongen, at fastholde eneretten på handelen med udlandet og med oplandets bønder. Det lykkedes langt fra altid, for det var fristende for bønder eller godsejere selv at sejle tværs over

Østersøen til Rostock, ned langs Jyllands sydvestlige kyst til Hamburg eller Bremen, eller at ordne en hurtig handel i en øde vig med et opankret handelsskib fra udlandet. Men byerne var trods alt knudepunkter, og den nordeuropæiske bykultur satte sit præg på middelalderens Danmark. I 1400-tallet og helt frem til Reformationen i 1536 kappedes de danske byers borgere om at pryde deres byer på samme måde, som det blev gjort i Hansebyerne i Tyskland. Bykirkerne og klostrene blev udvidet og ombygget, fik tårne og kamtakker og i det indre en rigdom på altre med kalkmalerier og billedskærerarbejder og pragtdragter til præsterne.

● ● ● ● ● ● ● ● ● ●
 Altertavle i
 Ulkebøl kirke.
 Udført i
 Antwerpen
 o. 1525

Magt og status

af nils engberg

Ved indgangen til middelalderen, dvs. i 1000-tallet, havde der allerede længe eksisteret et aristokrati af stormandsfamilier og -slægter. Fra vikingetid får vi en fornemmelse af deres særlige status ved at betragte f.eks. skibssætningerne ved Lejre, det højsatte skib ved Ladby nær Kerteminde eller de særlige ryttergrave med deres krigerudstyr. Også vikingetidens runesten hører med i billedet, og enkelte særligt store gårdanlæg ved Lejre og Tissø.

I middelalderen fortæller de skriftlige kilder bl.a. om stormands-slægter som godsejere i den helt store stil allerede i 1100-tallet. Ved hjælp af Sorø Klosters gavebog er det muligt at tegne et billede af godsbesiddelserne hos den såkaldte Hvideslægt i perioden 1182-1248. Sune Ebbesen til Bjernede og Knardrup, der var et af slægtens fremtrædende medlemmer, havde ved sin død i 1186 mere gods end selv den største godsejer fra senere tider. Kilderne beretter også om, hvordan slægterne i middelalderens første del var kongens ligemænd ved

at være indgiftet i kongeslægten. Således var f.eks. ærkebiskop Assers faster Bodil gift med Erik Ejegod, og Asser Rigs kone Inge var datterdatter af Knud d. Hellige. Disse stormands-slægter var en del af den europæiske elite, som sendte deres unge på uddannelse ved bl.a. universitetet i Paris. I det politiske liv besatte de rigsebedsstillinger som kanslere, kammere, droster og gælkere.

De optrådte også som kongens fogder og lensmænd. I Middelalderen var kongen med følge, inkl. den kongelige administration, konstant på farten mellem forskellige besiddelser. Vordingborg, Kalundborg, Gurre og de yngre anlæg som Kalø og Krogen – Kronborgs forgænger – er kendte eksempler. Borganlæggene fungerede som et væsentligt element i landets forsvar og i det daglige som administrative centre, hvorfra det kongelige gods blev forvaltet, og begge funktioner blev som regel varetaget af fremtrædende stormænd. Endelig var det også stormands-slægterne, der besatte kirkens højeste embeder, og biskoper og ærke-

Gurre slot, bygget i 1300-tallet af Valdemar Atterdag

Stifterbillede,
kalkmaleri i
Fjenneslev kirke
o. 1180-1200.
Akvarel af
J. Kornerup 1873.
Nationalmuseet

bisper byggede anlæg, der var helt på højde med kongens. Hammershus, opført ved midten af 1200-tallet, er ét af dem og står i dag som den mest imponerende borgruin fra middelalderen.

De største slægter repræsenterede således stor magt og indflydelse, og fra slutningen af 1200-tallet vidner kongernes håndfæstninger om deres vilje til at kontrollere den kongelige magtudøvelse. Størstedelen af stormændene måtte dog slå sig til tåls med en mere beskeden status. Ved at indgå i et personligt troskabsforhold til kongen og stille med det nødvendige mandskab og udstyr til krigstjeneste, indgik man som hærmand – heraf betegnelsen herremand – i

kongens krigstjeneste. Som modydelse fik man privilegier i form af skattefrihed og var nu en del af aristokratiet. Men kun så længe man kunne opfylde sin krigerforpligtelse.

kirker og status

I Danmark er der i middelalderens første århundreder blevet opført op mod 2.000 stenkirker. Man er nu overbevist om, at det var stormandslægterne, der stod bag. Kirkerne er, siden de blev opført i 11-1200-tallet, blevet om- og udbygget, men på en del kan man stadig se det aristokratiske præg. Nogle har som Tveje Merløse og Fjenneslev bevaret herskabsgallerier. I andre tilfælde er det lykkedes arkæologisk at påvise et

særligt udformet vestparti af kirkeskibet, som man antager har været forbeholdt stormandsslægten, og også romanske tårne regnes som en stormandsmanifestation. En enkelt af kirkerne, Bjernede på Midtsjælland, meddeler direkte på en ind-

Vestparti med
herskabsgalleri.
Tveje Merløse
kirke o. 1125

Relief af stifterne
Conrad og Toste.
Sønder Kirkeby
kirke o. 1200

Skjoldefrisen i Sorø klosterkirke er ændret og nymalet flere gange. Den her viste kopi fra 1500-tallet er unøjagtig og delvis frit komponeret. Nationalmuseet

skrift over syddøren, at »Ebbe Skjalmsøn og hans hustru Ragnhild byggede her en kirke, som senere hans søn Sune rejste af sten til ære for Gud, Sancta Maria og Sanct Laurentius«. Det er den samme Sune Ebbesen, som vi traf som storgodsejeren.

For to af de store middelalderkirkers vedkommende er det tydeligt, at hele kirken er opført med henblik på at demonstrere magt og status. I Ringsted begynder Valdemar den Store i 1160 opførelsen af sin slægtskirke, Skt. Bendts, hvor hans far Knud Lavard gravlægges foran alteret som helgen og stamfader til den nye kongeslægt. Samtidig får biskop Absalon bygget Sorø Klosterkirke, hvortil han flytter sin slægts stamfader Skjalm Hvides ben og reserverer den fornemste plads ved alteret til sig selv. I disse to kirker kommer heraldikken til at spille en væsentlig rolle som statusmarkering. I Ringsted males i koret alle Valdemarerne

med slægtsvåben, tre blå løver i gult felt strøet med sø-blade. I Sorø blev der på væggen hele kirken rundt malet en frise med Hvideslægtens våbenskjolde.

Det er også i kirkelig sammenhæng, man finder billedgengivelser af stormandsslægterne. Allerede i 1100-tallet er der mange. De kan være malet på kirkens vægge som det berømte eksempel fra Fjenneslev

kirke, hvor Asser Rig og fru Inge giver kirke og guldring til Vorherres udstrakte hånd. Eller de kan være gengivet på relieffer, som de to stiftere Toste og Conrad i Sdr. Kirkeby kirke på Falster. Der er ikke tale om portrætlighed, men om idealiserede billedgengivelser. Man skal helt op i slutningen af 1400-tallet, før vi med maleriet af Ivar Thott med frue får det første eksempel på portrætlighed.

Næsholm voldsted. Borgen er fra midten af 1200-tallet og ødelagt i kamp o. 1350

Fornemt middelalderligt bordtøj.
Nationalmuseet

borge og gårde

De skriftlige kilder bringer os kun sjældent tæt på emner som stormandsboligen og dens indretning. Her må arkæologien træde til. Der er i Danmark registreret mere end 800 voldsteder, og selv om langt de fleste er anonyme i de skriftlige kilder, kan der ikke være tvivl om, at vi her står over for resterne af stormændenes befæstede bostæder. Helt overvejende opført i den politisk og socialt urolige periode fra midten af 1200-tallet og frem til det ved midten af 1300-tallet lykkedes Valdemar Atterdag igen at samle det splittede rige. Der er foretaget en del arkæologiske udgravninger i voldstederne, som viser, at man sørgede for at bo

standsmæssigt. De mægtigste slægter i stenbyggede palatier, de øvrige med mindre prangende stenhuse eller bygninger i træ eller bindingsværk til beboelsen. Kun få voldsteder er totalundersøgt, Næsholm er et af dem. Ved hjælp af dendrokronologiske dateringer af borganlæggets brostolper ved vi, at borgen blev bygget i 1278. Den blev sandsynligvis erobret og afbrændt ved midten af 1300-tallet. Det egentlige forsvar har været beliggenheden, omgivet af vand, og et kraftigt stentårn i borganlæggets midte. Borgherren har boet i et hus opført i munkesten med fine arkitektoniske detaljer, bl.a. en søjlebåret overhæng underetage. Køkken og øvrige økonomibygninger lå for sig selv, ligesom staldbygningerne – en understregning af, at stormændenes økonomiske grundlag var landbruget.

Der er kun yderst få skriftlige belæg, der nærmer os til en beskrivelse af stormandsboligen. Et skifte foretaget i 1369 på Skarsholm nær Jyderup på Sjælland er et af dem. Det afgør, hvordan arven efter Erik Barnumsens skal deles mellem hans enke og børn. Her får vi at vide, at enken, fru Gertrud, »frit skal beholde den øvre stue i stenhuset sammen med to gæstehuse i øst; ligele-

des halvdelen af et stykke køkkenhave med tilstødende abildgård sammen med et hus opført mellem køkkenet og søen«. Sammenholdt med arkæologiske iagttagelser på voldstedet er det klart, at nogle af de i skiftet nævnte bygninger må have ligget uden for selve det befæstede voldsted. Langt fra alle stormandsfamilier lod deres gård befæste, og arkæologisk har det vist sig vanskeligt at skelne en stormands gård fra en almindelig gård. Kun når bygningerne ligger tæt ved en kirke med stormandstræk og viser en samhörighed med kirkebygningen ved at være opført i samme byggemateriale, kan man anse gårdens tilhørsforhold til stormandsslægten for sandsynliggjort.

Det er i øvrigt bemærkelsesværdigt så få middelalderlige genstande fra magtens familier – inklusive kongens, som er overleveret til i dag. Vi knytter naturligt nok jordfundne sværd, ring- og pladebrynjer og hjelme til det aristokratiske miljø, men de hele rustninger, vi har i Danmark, er alle eftermiddelalderlige.

Heraldikken udgør i den sammenhæng et kapitel for sig. Fra 1200-tallet bliver det almindeligt i Danmark såvel som ude i Europa, at stormændene førte våbenskjolde. Vi kender dem bedst fra de seglaftryk i

Bronzesigneter, tv. med tønnehjelm, o. 1350, th. med krabbe, o. 1450

Kampscene i håndskrift, Det gamle Testaments beretning om Absaloms død. Kgl. Bibl.

En troubadur
med sin dame, to
akvamaniler
(vandkander)
fra o. 1300.
Fundet ved Vigsø.
Nationalmuseet

voks, som stadig i dag sidder på middelalderens dokumenter. Våben-skjoldet var en væsentlig og nødvendig del af stormændenes udtryk som riddere. Det var ikke alene mode, men modsvarede også et praktisk behov for at kunne genkende ridderen, der med tøndehjelmens indførelse ellers var ganske anonym.

riddervæsenet

Når tanken falder på middelalderen, er det ofte jagt og turneringer blandt rigets ypperste mænd i prægtige dragter med skønne jomfruer som ærbare tilskuere, der toner frem for det indre blik. Forestillinger om middelalderen er i høj grad forbundet med riddervæsenet, og også på dette område var Danmark en fuldgyldig del af middelalderens Europa.

Ridderen var indtil 1100-tallet først og fremmest kriger. Det er i 11-1200-tallet, ideerne om de høviske

ridderidealer slår igennem. Ridderen skal herefter også forstå sig på blødere kunstarter som sang og digtning, han skal være vidende og bogligt uddannet. Der blev skrevet manualer om ridderlighed. Når en stormands søn var omkring syv år, var det på tide at lære gode manerer og skikke hos en fosterfamilie. Drenge kom i pleje på et andet gods og blev her oplært i fægtning, ridning, løb, skydning, svømning, samt europæiske sprog og latin, dannet tale, musik og dans. Når han blev lidt ældre, kom han ofte på en dannelsesrejse, der førte ham til andre europæiske fyrstehuse og universitetsbyer.

Men ridderen skulle stadig kunne hævde sig som kriger, og bl.a. derfor var det vigtigt, at han udmærkede sig ved de turneringer, som middelalderen ud var et væsentligt element i slægternes markering af deres magt

og status. Vi hører om mindre turneringer, som når Sjællandske Krønike i 1352 beretter, at der blev afholdt dystløb i Køge, Stege og i 1335 også i Roskilde, hvor en Arnold af Lübeck gik af med sejren. En eneste stor turnering i dansk regi kender vi til. En næsten samtidig lybsk krønike beskriver den store turnering, som Erik Menved lod afholde i Rostock i 1311: »Ved midsommertid kom kongen af Danmark med sine bedste riddere; de lå og ventede uden for staden Rostock, indtil hans fætter markgreven af Brandenburg kom med overmåde mange folk samlet langvejs fra. Uden for staden samledes desuden så mange andre fyrster, grever, frie riddere og gode folk, at man aldrig har set magen til der til lands. På den åbne mark var rejst to smukke telte, bedækkede og helt beklædt med smukke tøj, mest røde. Da alle havde hørt messe

om morgenen, drog kongen frem med sine folk; efter ham i hans skare red den gavmilde og tapre Valdemar af Sønderjylland. Han medbragte 300 mand på store stridsheste. Imens kom markgreven med sine folk i stort optog. Kongen slog ham til ridder med 19 andre fyrster og herrer og uddelte ridderslaget til 80 andre mænd. Hver af dem havde han dagen i forvejen sendt en skarlagenskappe, en overkjortel, en pelsforet kjortel samt en pasgænger. Derpå gik man til bords. Hvad fest der var i de fyrsters telte, hvor mange lanser, der blev brudt i turneringen i de to dage, og hvad andet mærkeligt der skete, det havde man aldrig hørt om i landene, og det vakte almindelig begejstring«. Beretningen rummer næsten alt, hvad fantasien kan begære og antyder samtidig, hvor umådelig udgiftskrævende en sådan turnering må have været.

senmiddelalderen

Indtil 1400-tallet var aristokratiet ikke en lukket stand, og de middelalderlige breves brug af benævnelserne riddere og væbnere synes at have været benyttet til at skelne mellem top og bund i aristokratiet. I 1400-tallet sker der imidlertid en udskillelse af den mindre bemidlede del af aristokratiet, med tidens sprogbrug »arme riddere«, som falder tilbage i bøndernes rækker. Omvendt dannes der en magtfuld kerne af storgodsejere, og i 1523 bruges ordet adel for første gang. I 1536 lukkedes adelsstanden ved, at man nu skulle påvise mindst 16 privilegerede aner for selv at blive adelig. Adelen bevarede en stærk samfundsmæssig position indtil enevældens indførelse i 1660. Herefter måtte den dele indflydelse med det fremvoksende borgerskab.

Ved udgangen af 1300-tallet var

også middelalderborgens æra ved at rinde ud. Borgene mistede deres betydning som forsvarsanlæg. I de følgende århundreder blev de middelalderlige bygninger revet ned og materialerne genbrugt, og kun i sjældne tilfælde indgik dele af bygningerne i de slotsbyggerier, som erstattede de gamle borganlæg. Vi ved derfor kun lidt om, hvordan middelalderens borge var indrettet som boliger. Fra 1400-tallet ændres stormandsslægternes behov og krav til en passende bolig i tråd med den spirende renæssances idealer. Vi har fra ca. 1400 et enkelt og enestående eksempel i Gjorslev på Stevn, opført af dronning Margretes kansler – og Roskildes biskop – Peder Jensen Lodehat. Bortset fra mindre ændringer ved tagværket og facaden står det i dag, som da det blev bygget. Der er tale om en pragtbolig ikke en borg.

Palæborgen
Gjorslev, opført for
Roskildebispens
o. 1400

I mellem tiden

af connie hinsch

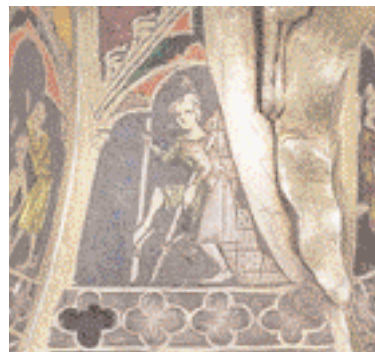
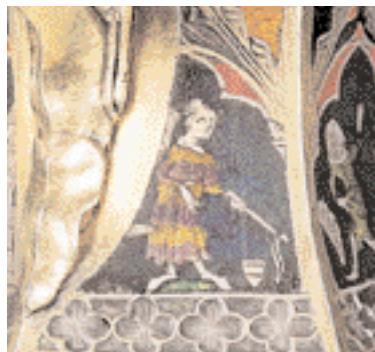
Ung ridder på falkejagt. Kalkmaleri i Højby kirke, 1380-1400

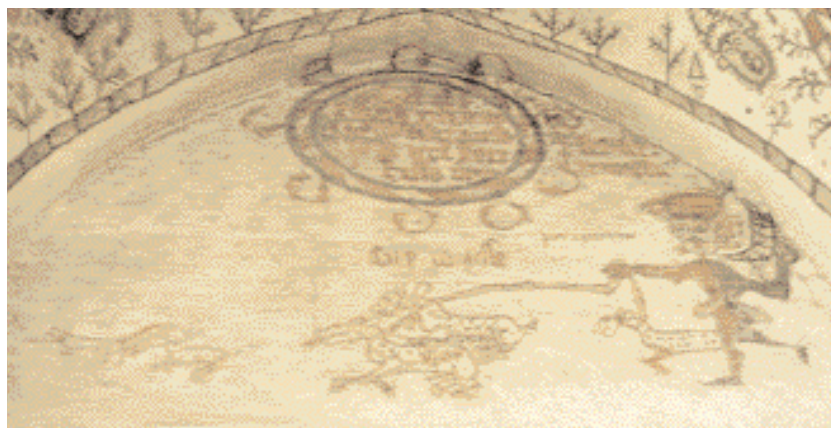
Også i middelalderen havde man brug for et pusterum i hverdagen for at stoppe op og foretage sig alt det, der ellers ikke var plads til. Leg og spil var ikke kun forbeholdt børnene. Alle, både rig og fattig, voksne og børn legede, når lejligheden bød sig. Mange legestuer var især knyttet til årets højtider og de familiekirkelige begivenheder, der bragte slægten sammen. De fleste lege og fornøjelser var fælles for børn og voksne. Forskellen på børn og voksne var mindre end i dag, og børn måtte tidligt tage del i voksenlivets regler og pligter. Mange børn tjente allerede som små kirken som messedrenge. Stormændenes sønner arbejdede som våbendrenge og pasere for hunde og heste, og døtrene som legesøstre. De lærte gode manerer, at skrive, regne og sy. Bondebørn og købstadsbørn gik til hånd som hjælpere på gårdene og i huset. Allerede som syvårige blev mange sendt ud for at blive oplært i andre familier. Alligevel var der også tid til børnelege, og legetøj kendes bl.a. fra jordfund, hvor lege-

sagerne ikke adskiller sig ret meget fra hinanden, hvad enten det er fundet i Novgorod, Lübeck, København eller i nordboruinerne på Grønland. Der er træheste og hjemmesnittede økser og sværd og små armbrøste til drengene. Til pigerne er der miniaturesspillehusgeråd i ler og metal. Dam og mølle blev spillet af alle, mens skak især var for de fine. Der er fundet spillebrikker i alle materialer, men kun få spilleplader; man klarede sig med f.eks. at ride et møllespil i en flises våde ler eller i en bordplade. På markederne kom handlende og andre godtfolk sammen og fortalte nyt. Markedsgøglerne jonglerede, bjørnetrækkerne fremviste bjørne og andre vilde dyr,

Kande af sølv
med gennemsigtig
emalje, parisisk
kunsthåndværk
1310 -1320.
På billedfelterne
ses bl.a. leg med
top, stylter og
hockey.
Nationalmuseet

Hundredreng fører
jagthundekoblet.
Kalkmaleri i
Stege Kirke o. 1494

Nar fra Bellinge Kirke,
Odense amt, o. 1470

Legetøj fundet i
Grønland.
1300-tallet

og der var visesangere og kloge koner og mænd, der fremsagde spådomme og solgte helbredende salver. Man drak og spillede kort, og skønt hasardspil var forbudt, blev der spillet om penge. Det var syndigt, men der er alligevel fundet talrige terninger i kirkegulvenes jord. Jagt og turnering var mest stormændenes privilegium, og i dele af landet blev bøndernes hundehold begrænset for ikke at skade vildtet. I senmiddelalderen kom parforcejagten på mode. Kongerne oprettede dyrehaver, hvor der blev udsat dyr og indført fredningsbestemmelser. Det var festligt, når både mænd og

kvinder mødtes til jagt i farverige klæder på smukke heste. Klappere og hundredreng var til fods. Hundene blev ført i snor og først løsnet til sidst for at løbe byttet ind. Der var høj status i at eje gode heste, hunde og falke. Flere danske konger var kendt som ivrige falkejægere. Udbyttet var ikke stort, da det var mere sporten i jagten, der tiltrak. Under transporten bar jægeren sin rovfugl på venstre hånds kraftige læderhandske, og fuglens øjne var dækket af en læderhætte. Til benet var fæstnet en bjælde, så fuglen hele tiden kunne høres. Når jægeren udså et bytte, »kastede« han fuglen

efter det, og han skulle være hurtig til at fravriste den byttet, når den landede for at fortære det. Konger markerede undertiden en sejr, en kroning eller et bryllup ved at invitere til turnering. Den kunne foregå på byens torv, hvor der var opstillet rendebane med tilskuerloge til de fine gæster. Hele byen så til fra gader og stræder. Turneringssporten er et eksempel på, hvordan aktiviteter, der oprindeligt var forbeholdt eliten, med tiden vandt indpas hos bondebefolkningen: ringridning, som vi i dag kender som en folkelig dyst, er udviklet af middelalderens ridderturneringer.

Trækegler, fund
fra København

Teknologi og videnskab

af dan charly christensen

Den videnskabeligt selvbevidste oplysningstid talte nedsættende om den mørke middelalder, en tid, hvor skoler og universiteter var styret af kirken, og hvor befolkningen var offer for overtro, kvaksalveri og astrologi. Så kom romantikken og vendte op og ned på disse forestillinger. Nu blev middelalderen rost til skyerne for dens religiøse kunstværker og for dens ridderlige dyder. Lad os, der lever i en tid, hvor den teknologiske udvikling er ved at slå benene væk under os, prøve at vurdere middelalderen netop med teknologien som målestok.

alt eller intet

Vurderingen af middelalderens bidrag til den tekniske udvikling har svinget som et pendul mellem to yderpunkter: Alt eller intet. Nogle historikere har betragtet middelalderen som en teknologisk meget dynamisk periode og har i den forbindelse peget på hjulploven, som mere effektivt end arden formåede at vende den tunge lerjord i Nordvesteuropa. Endvidere brugen af kumteselen, en slags krave, man lagde om hestens hals, så den kunne trække mere uden samtidig at kvæle sig selv, anvendelsen af stighbøjlen, som gav rytterne fodfæste, så de kunne støde deres lanse i modstanderen, eller udbredelsen af energimaskiner som vand- og vindmøller. Man har desuden peget på opfindelsen af det mekaniske ur, der ikke som soluret nøjedes med blot at tælle de lyse timer, men frigjort fra naturen viste hver time døgnet rundt.

Kritikere har tilbagevist de fleste af disse eksempler. For det første har de fremhævet, at vandmøller også

var kendt i antikken, og at deres anvendelse til industrielle formål, f.eks. til at drive blæsebælge eller hamre jern eller valke klæde, altså til andre formål end kornformaling, var sjælden. For det andet er det blevet påvist, at stighbøjlen og kumteselen (foruden kompasset, agterstavnsroret, papiret, bogtrykkerkunsten, højovne til udsmelting af jernmalm o.m.m.) var kinesiske opfindelser, som blev overført til Vesten. Der er meget, teknologihistorien ikke har sikker viden om. F.eks. kan ingen med sikkerhed konstatere, hvor eller hvornår hjulploven først blev taget i brug i Europa, men vi ved, at den eksisterede i Kina længe før de ældste vidnesbyrd om dens brug på vore breddegrader.

Tilbage står, at det mekaniske ur formentlig er en original, europæisk opfindelse, da dets tekniske konstruktion adskiller sig fundamentalt fra de hydro-mekaniske ure, kineserne havde bygget.

teknologiske hindringer og drivkræfter

Flere forhold hindrede, at middelalderen – i modsætning til dampmaskinens tidsalder – oplevede en rivende teknologisk udvikling.

Betydningsfuldt var forholdet mellem videnskab og teknik. Moderne teknologi som f.eks. computere og a-kraftværker er baseret på videnskab, men i middelalderen var der en dyb kløft mellem det boglige miljø på universitetet og håndværkerens arbejde i værkstedet. På universitetet læste og talte man latin. Et håndværk, derimod, lærte man ved at stå i lære på et værksted og iagttage og efterligne mesteren. Det var ligegyldigt, om en lærling kunne

læse. Navne på råstoffer og værktøj udsprang af dagligsproget, ikke af latin.

Åndens og håndens arbejde hørte hjemme i hver deres verden. Det var svært at bygge bro mellem teori og praksis. Universitetets studerende så sig selv som frie mennesker, der dyrkede de syv frie kunster (artes liberales) i bogform: grammatik, retorik og dialektik, samt geometri, matematik, astronomi og musik. Det var en udbredt holdning, at åndelige syssler førte nærmere til Gud og evige værdier. Håndens arbejde havde man i antikken haft slaver til, og håndværkerne i middelalderens købstæder stod lavt på den sociale rangstige, når de blev anskuet gennem de lærdes briller.

Omvendt kan vi se, at når håndværk og videnskab rakte hinanden hånden, kom der skred i tingene. Lad os tage lægekunsten som eksempel, ikke medicinen, men kirurgien. Før kanoner og bøsser omkring år 1400 blev de herskende våben på slagmarken, sårede soldaterne hinanden med sværd og lanser. Nu da kugler skulle skæres ud af soldaterne, opdagede man, hvordan menneskekroppens indre så ud, og at et vellykket kirurgisk indgreb forudsatte anatomisk viden. Anatomiske studier, som fornyede lægevidenskaben, og operationer var ikke for fine folk med rene hænder og næsen i bogen, men for slagtere og feltskærere med praksis i blodige, ilde lugtende (og ubedøvede) indvolde.

Der blev altså – bevidst eller ubevidst – i et vist omfang bygget bro over kløften mellem teori og praksis, og snobberiet for det boglige og åndelige blev modarbejdet af andre

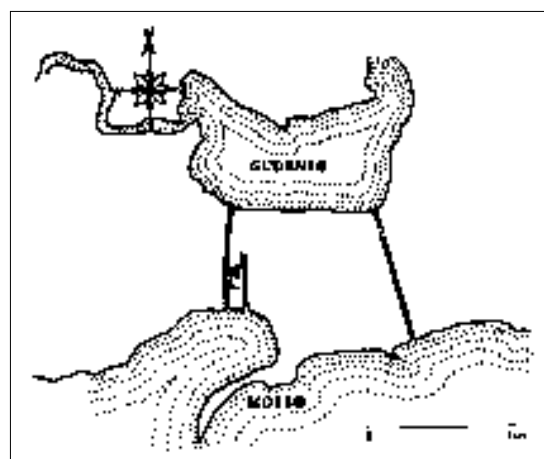
strømninger. Var ikke Jesus selv søn af en tømrer, der hed Josef, og var ikke også hans disciple håndværkere eller folk af jævne kår? Det har også været fremhævet, at særligt cistercienserne, en munkeorden grundlagt i ca. 1100, stod for tekniske fornyelser, som de bragte med sig til Norden. De anlagde ofte klostre i afsides, lavtliggende egne, i Danmark f.eks. i Esrum, Vitskøl, Øm, Æbelholt og Sorø, som blev ryddet for skov og krat, så jorden kunne opdyrkes, mens vandet blev afledt i kanaler, der blev udnyttet til forskellige formål. I Øm Klosters Krønike kan vi læse: »En kunstfærdig munk, hr. Martin, målte da med et blylod vandstanden i begge søer (Gudensø og Mossø) og højden af det land, der skulle gennemgraves mellem dem, og derved fandt de, at vandstanden i den søndre sø, var en alen højere end i den nørre. Deraf skønnede de, at de ville kunne få vand til alt, hvad de havde brug for, og at de aldrig for fremtiden ville mangle det«. Krønikeskriveren giver ikke nogen synderlig præcis beskrivelse af projektet, men det er tydeligt, at han er imponeret af den systemati-

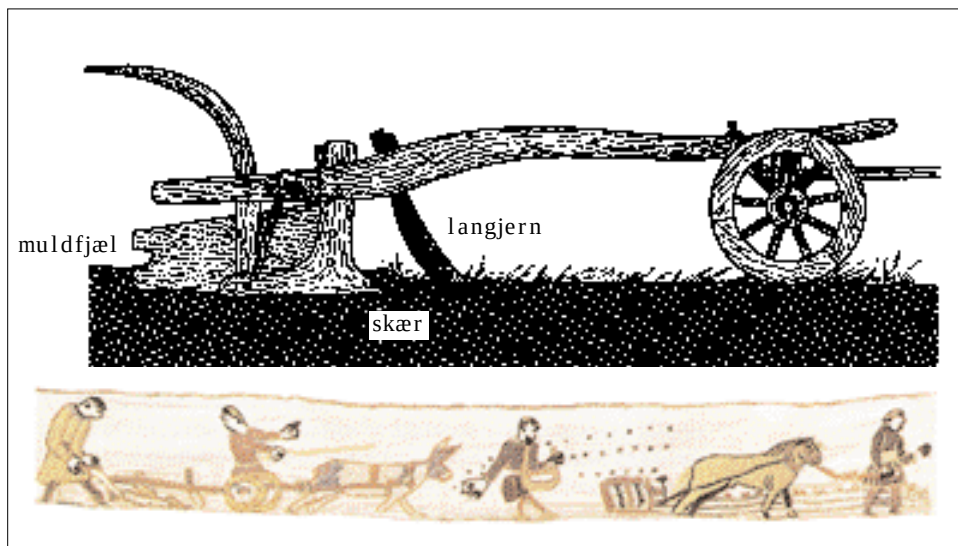
ske fremgangsmåde. I Øm Kloster blev rent drikkevand ført fra Mossø ind til klostergården gennem to kanaler, først til en vandmølle, der maledede korn, og til en fiskesluse, derefter til madlavning og personlig hygiejne, og til sidst til vaskehus og toiletter, hvorefter spildevandet blev fortyndet i Gudensø. Kanalerne blev også brugt til transport af ler, myremalm, brænde, hø, m.v., men klosterets værksteder stod ikke i forbindelse med kanalerne, så det var ikke vandkraft, der drev smelteovns og smediens blæsebælg.

Cisterciensernes forhold til tek-

• • • • •
Bibelsk scene med Adam, der pløjer. Elmelunde kirke o. 1480. Ploven er ikke gengivet korrekt, der er langjærn, men både hjul og muldfjæl mangler, jf. billedet s.44

• • • • •
Cistercienserne i Øm kloster gravede kanaler mellem Gudensø og Mossø

Rekonstruktion af hjulplov med muldfjæl og langjern. Øksen blev brugt til at hugge rødder over med, jf. billedet s.43. Nederst et udsnit fra Bayeux-tapetet o. 1070, med bl.a. en hjulplov

nologi er blevet opfattet forskelligt. Nogle har fremhævet deres tekniske snilde og hævdet, at de spredte deres tekniske kundskaber til det omgivende samfund i samme åndedrag, som de prædikede Guds ord. Andre har hæftet sig ved, at cistercienserordenen brugte lægbrødre til praktisk arbejde for at undgå afhængighed af verdslige producenter og for at spare tid, så klostret kunne hellige sig sit egentlige formål: gudstjenesten. Hvis dette var motivet, kunne teknologisk udvikling aldrig blive et mål i sig selv, kun et middel til at realisere andre og højere mål.

Alt i alt er det svært i middelalderens samfund at få øje på så stærke drivkræfter, at de ligefrem skulle fremkalde en teknologisk revolu-

tion. På den anden side er det klart, at der fandt en teknologisk udvikling og fornyelse sted. I det følgende ser vi nærmere på nogle få vigtige teknologier.

muldfjælsploven

Der er ikke bevaret nogen hel muldfjælsplow fra middelalderen, men at den eksisterede, ved vi fra billeder og fra efterladte spor i pløjelaget i form af højryggede agre, f.eks. på Lindholm Høje. Den rekonstruerede middelalderplow er sammensat af løsrevne enkeltfund af trædele, bl.a. Navndrupåsen og Dannevirkehjulet, og jerndele, bl.a. plovskær fra Odense og langjern fra Gl. Lindholm. Muldfjælen var et lige bræt af træ. Den var ikke beklædt med jern, og havde ikke den krumme kurve, som den støbte jernmuldfjæl fik i 1800-tallet.

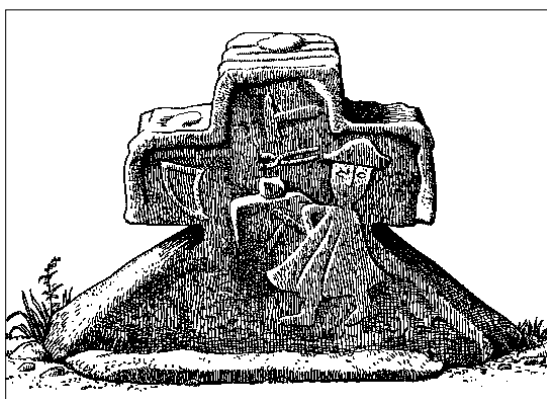
Når man tidligere havde pløjet med en ard, havde man blot kunnet ridse i jordens overflade. Med muldfjælsploven blev teknikken en helt anden. Nu skar skæret vandret og langjernet lodret en strimmel jord løs, og muldfjælen vendte den 180° til den ene side. Derved opstod de højryggede agre, som dannes, når strimlerne pløjes sammen mod hin-

anden ved først at pløje i en retning og derefter i den modsatte. Herved samles mulden på midten af den lange, smalle mark, og på siderne opstår dybe render, hvor overflødigt vand løber væk. Pløjeretningen var derfor vinkelret på landskabets højdekurver. En velpløjet brakmark har jordens brunsorte farve, fordi muldfjælen vender op og ned på den grønne græstørv. Fordelen ved den nye plovtype var altså ikke hjulene, men muldfjælen. Kornudbyttet steg, fordi marken blev rensat for ukrudt, kvikrødder blev skåret over, såbedet blev porøst og spiringen bedre, og de spæde planter stod ikke længere og sjappede i vandpytter. Når samme areal gav større høstudbytte, kunne flere munde mættes. Befolkningstallet steg. Men den tunge plow krævede også flere trækkræfter end arden. Heste erstattede ofte okser som trækdyr, og bedre seletøj, den før omtalte kumtese, sikrede en bedre udnyttelse af hestens muskelenergi.

vandmøller og vindmøller

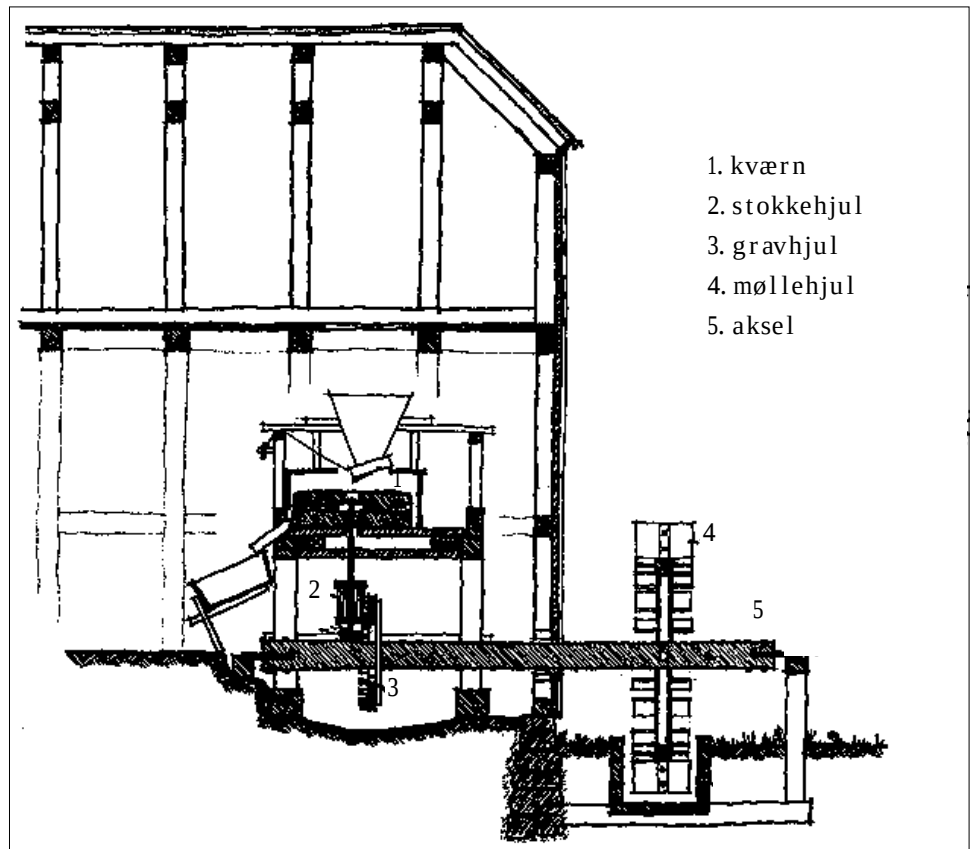
Den tunge plov's oprindelse fortaber sig som sagt i det dunkle, men historikere er enige om, at den først blev af afgørende betydning i det korndyrkende Nordvesteuropa i middelalderen. Derimod ved man med sikkerhed, at vandmøllen var en romersk opfindelse, og at romerne udnyttede vandkraft også til industrielle formål, f.eks. til save, blæsebælge eller stamper. I Danmark er der gjort 18 fund af vandmøller, 15 i Jylland og tre på Sjælland. Der er to forskellige typer. Skvatmøllen, hvis hjul er vandret og sidder på en lodret aksel, der drejer kværnens løber

• • • • •
Smed afbildet
med sit værktøj.
Romansk gravkors
1150-1200.
Vinderslev
kirkegård

(den øverste møllesten) rundt direkte mod liggeren (den underste møllesten, der ligger fast). Den anden type, underfaldshjulet, er lodret, og akslen altså vandret, og derfor er en overførsel til kværnens lodrette drev nødvendig. Kraftoverførslen har i reglen form af et gear, som øger omløbshastigheden mellem vandhjul og kværn, f.eks. i forholdet 1:5. Bortset fra en skriftlig omtale af en krudtmølle ved Mølleåen nord for København i 1400-årene er der ikke eksempler på industrielle vandmøller i Danmark i middelalderen. Alle de kendte møller har været brugt til formaling af korn, og man forstår let fordelingen ved kornmøllen. Tidligere havde håndkværne beslaglagt hver tiende persons arbejdskraft. Den vand-drevne kornmølle krævede kun én for hver to hundrede, og betød altså en tyvedobling af produktiviteten. Til gengæld var anlæg af en vandmølle en krævende investering, der oversteg menigmands formåen. Der skulle gods- eller klosterkapital til, og desuden eneret til et vandløb eller et stykke af det.

Hvornår blev den første danske vandmølle bygget? Skriftlige kilder daterer de tidligste danske vandmøller til 1131 og 1135, og de retlige bestemmelser om energiudnyttelse af vandløb spiller en vigtig rolle i Jyske Lov fra 1241. Men arkæologiske fund fører os helt tilbage til tiden før første årtusindskifte. Det drejer sig om Ljørring-møllen, der har lodret hjul. Senere fund er Vejerslev-møllen og Hulpiberen, begge underfaldsmøller med padleblade fra ca. 1185, og ved samme vandløb et par andre møller, som sættes i forbindelse med Øm Kloster. Så selv om

vandmøllen kom til Danmark længe før cistercienserne, kan de meget vel fortjene æren for at have spredt kendskab til møllebyggeriet.

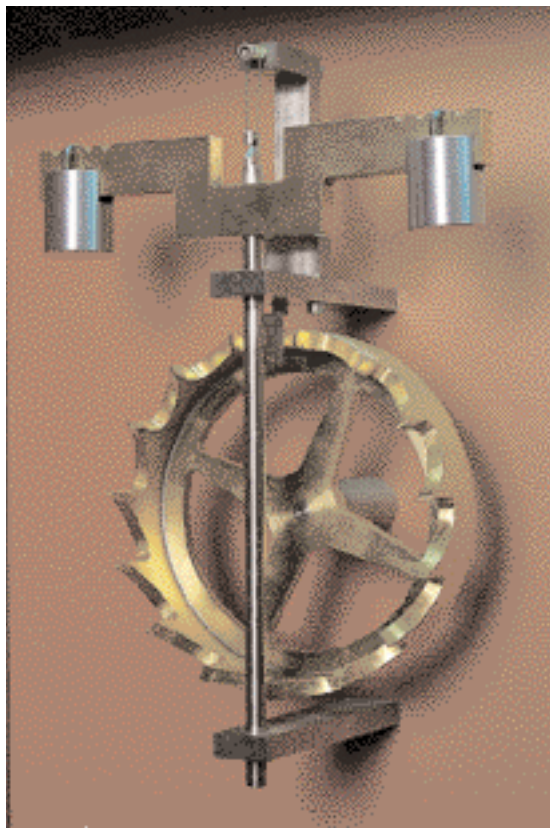
De historikere, der har argumenteret for middelalderens tekniske dynamik, har peget på vindmøllen eller stubmøllen som et godt eksem-

pel. I lavlandsområderne omkring Nord- og Østersøen, fra Bretagne i SV til Bornholm og Skagen i NØ, blæser det rigeligt fra vest, mens vandløbene er få og små. Den første vindmølle bygges ifølge skriftlige kilder i England ca. 1180, i Holsten i 1234 og i Danmark, i hedeegnen

Rekonstruktions-
tegning af middel-
alderlig vandmølle.
Silkeborg Museum

Detalje af
kalkmaleri med
vandmølle.
Bollersup kirke 1476

let, havde man måttet holde styr på tiden ved hjælp af et solur, som vagthavende munk aflæste udendørs, hvorefter han vækkede broder Jacob, som lå og sov over sig, ved at ile hen og slå på en bronzeklokke. Nu, 600 år senere, blev uret koblet umiddelbart til et slagværk, som hver gang, til rette tid og usvingeligt sikkert, både i sol og regn, dag som nat og uden menneskelig indblanding, kaldte munkene til bøn eller arbejde. De første mekaniske ure havde altså ikke en skive, man aflæste med øjet. Et ur var en maskine, der udsendte et lydsignal ligesom et vækkeur, og den dag i dag, i det digitale urs tidsalder, spørger vi hinanden som i middelalderen: Hvad er klokken?

Den afgørende opfindelse var hæmværket, der bremser eller hæmmer det mekaniske urværks hovedaksel, som drives frem af et lod i et reb om akslen. Det er hæmværket, der giver uret dets tik-tak lyde, når det med to tapper 90° forskudt får et kronhjul til skiftevis at bevæge sig frem og tilbage. Denne snedige mekanisme styrer akslens langsomme, men kontinuerlige rotation. Snart blev uret også visuelt, dvs. man forsynede akslen med en viser, som på en rundskive angav klokkeslettet. Roterende akslen én gang i døgnet, havde skiven 24 timer, men roterede den to gange som på moderne ure, var inddelingen kun i 12 timer. Tidligere havde en times længde skiftet ikke blot med årstiderne, men også mellem dag og nat, for én time var defineret som en tolvtedel af tiden mellem solens op- og nedgang. Nu svingede en times længde ikke længere i takt med årstiderne; den var blevet ensrettet af mekanikken.

Stiller vi os over for det astrono-

miske ur i Lunds Domkirke, som nok er det mest sofistikerede tekniske projekt i Norden omkring år 1300, står vi ansigt til ansigt med middelalderens verdensbillede. Det er os, der står stille ligesom Jorden i universet, og urets tre visere, der peger hen på de udvalgte himmellegemer, solen, månen og de tolv stjernetegn, der styrer vor tilværelse. En snedig mekanisme drejer månevise-rens måne, så den til enhver tid har form efter den virkelige månens fase. Zodiakringen bevæger sig rundt i omtrent samme tempo som solvise- ren og peger derfor på det stjernetegn, man befinder sig i. Selve urskiven er inddelt i et blåt felt (solen oppe) og et sort felt (solen nede), samt et rødt overgangsfelt, der angiver skumringen. Vel at mærke præcis på den breddegrad, hvor Lund befinder sig. På andre breddegrader flytter solen sig jo anderledes. Vi oplever altså meget konkret os selv i verdens centrum, der på uret er henlagt til lokaliteten Lund. Træder vi ud af domkirken i skumringstimen, kan vi forvisse os om, at de virkelige stjerner står nøjagtigt som på urskiven, at den virkelige sol just er sunket under horisonten, at den virkelige måne står i samme fase, og at mørket faktisk er ved at sænke sig over ærkebispesædet i Lund.

Men det var ikke alene vigtigt at måle tiden. Det var lige så vigtigt at kende stjernetegnenes positioner, for alt var for middelaldermennesket styret af kosmiske kræfter. Det gjaldt ikke blot jordiske begivenheder, men også hvert enkelt menneskes liv og legeme. Derfor måtte astrologer og læger kende stjernetegnenes placering og deres skæbnesvangre følger lige så godt, som mo-

● ● ● ● ● ● ● ● ● ●
Hæmværk. De
ældste ure var
loddrevne og blev
reguleret af en
spindelgang.
Model på
Nationalmuseet

mellem København og Roskilde, i 1259. Men engelske undersøgelser har vist, at det kun var, når energi- behovet ikke kunne dækkes af vandkraft, at man tyede til at opføre vindmøller. De var nemlig forholdsvis komplicerede tømmerkonstruktioner, for de skulle være så kraftige, at de sikrede fuldstændig stabilitet i kværnen, og samtidig så lette, at hele møllen kunne drejes på stubben op mod vinden. Anlægsudgifterne var derfor højere end for vandmøller.

det mekaniske ur

Sammen med bogtrykkerkunsten var det mekaniske ur nok middelalderens mest epokegørende opfindelse. Med uret begyndte man at kunne disciplinere sig selv og hinanden til at møde til tiden og passe sine aftaler. For eksempel klostrets syv bedetimer og arbejdets tilrettelæggelse. Ora et labora var den hellige Benedikts motto for klosterlivet. Dengang, i første halvdel af 500-tal-

derne advokater kender loven og dens smuthuller. Lægerne måtte stille diagnose eller operere, når de relevante stjernetegn stod rigtigt i forhold til den syge legemsdel, og astrologerne tilsvarende, når de rådgav deres fyrste om det rette tidspunkt til at erklære krig eller fejre bryllup. Stemte varserne ikke med realiteterne, måtte astrologiens forudsætning, som var astronomiens matematiske kalkulationer, forbedres. Det er derfor historiens ironi, at netop den mest eksakte videnskab, matematikken, i middelalderen blev brugt som hjælp til at raffinere, hvad vi i moderne tid betragter som en af de mest irrationelle sider af middelalderen: troen på en kosmisk styring af menneskelivet.

afslutning

Hvad kan vi så konkludere på spørgsmålet om den tekniske udvikling i middelalderen i Norden. Var der små eller store fremskridt? Når det positive syn på middelalderens tekniske formåen fik sin skarpeste formulering, rykkede starten på den industrielle revolution i 1780ernes England nærmest tilbage til middelalderens Europa. Men de sidste 30 års forskning har i høj grad nuanceret historien om middelalderens tekniske præstationer. Denne artikel har ridset nogle historiske problemer op og lagt vægt på at tegne et nøgternt billede af udviklingen i middelalderen. Hvad specielt Danmark angår, må man konstatere, at vi befandt os i periferien af den europæiske udvikling, og at kirken spillede en afgørende rolle, når ny teknologi vandt indpas.

Horologium mirabile Lundense, astronomisk ur i Lunds Domkirke. De ældste dele er fra o. 1380

Kirke og tro

af poul grinder-hansen

Middelalderens mennesker vidste ikke, at de levede i »middelalderen«. Det begreb er først indført af renæssancens lærde i 1500-tallet som en nedsættende betegnelse for de mange århundreder, der lå imellem den klassiske oldtid og renæssancen, hvor antikkens herligheder – efter de lærdes egen mening – blev genfødt. Middelaldermenneskene selv bildte sig vel ind, at de levede i en nutid.

middelalderkirken

I en lidt større sammenhæng kan man imidlertid godt sige, at datidens mennesker ud fra et kristent perspektiv opfattede sig selv som levende i en middelalder: en periode, der lå imellem verdens skabelse og dommedag. Middelalderen kan i Danmark defineres som den romersk-katolske kirkes epoke, hvor Kirken havde indflydelse på næsten alle sider af samfundslivet og menneskenes tankeverden. Danmarks kristning i sidste del af 900-tallet havde for alvor gjort landet til en del af datidens store vesteuropæiske fællesskab, der havde Paven i Rom som sit åndelige overhoved og den store kirkeorganisation som sit netværk. Paveembedet var ifølge Kirkens tradition indstiftet af Jesus selv, da han udnævnte apostlen Peter til kirken leder, og alle senere paver videreførte den guddommelige opgave med en ikke mindre guddommelig autoritet. Fra paven forgre nede et net sig over kardinalerne til ærkebisperne, der ledede kirkerne i et helt rige, og fra dem til bisperne, der ledede hver deres lokale stift. Under bisperne hørte så de talrige sognekirker, hvis præster sad som de yderste led i den store kæde. In-

formationer og oplysninger bevægede sig begge veje i Romerkirkens store hierarki, bundet sammen af det fælles sprog, latin. På den måde kom Kirken til at tilføre middelaldersamfundet en international karakter, som smittede af langt uden for kirkeorganisationen selv, til adel, borgere og bønder.

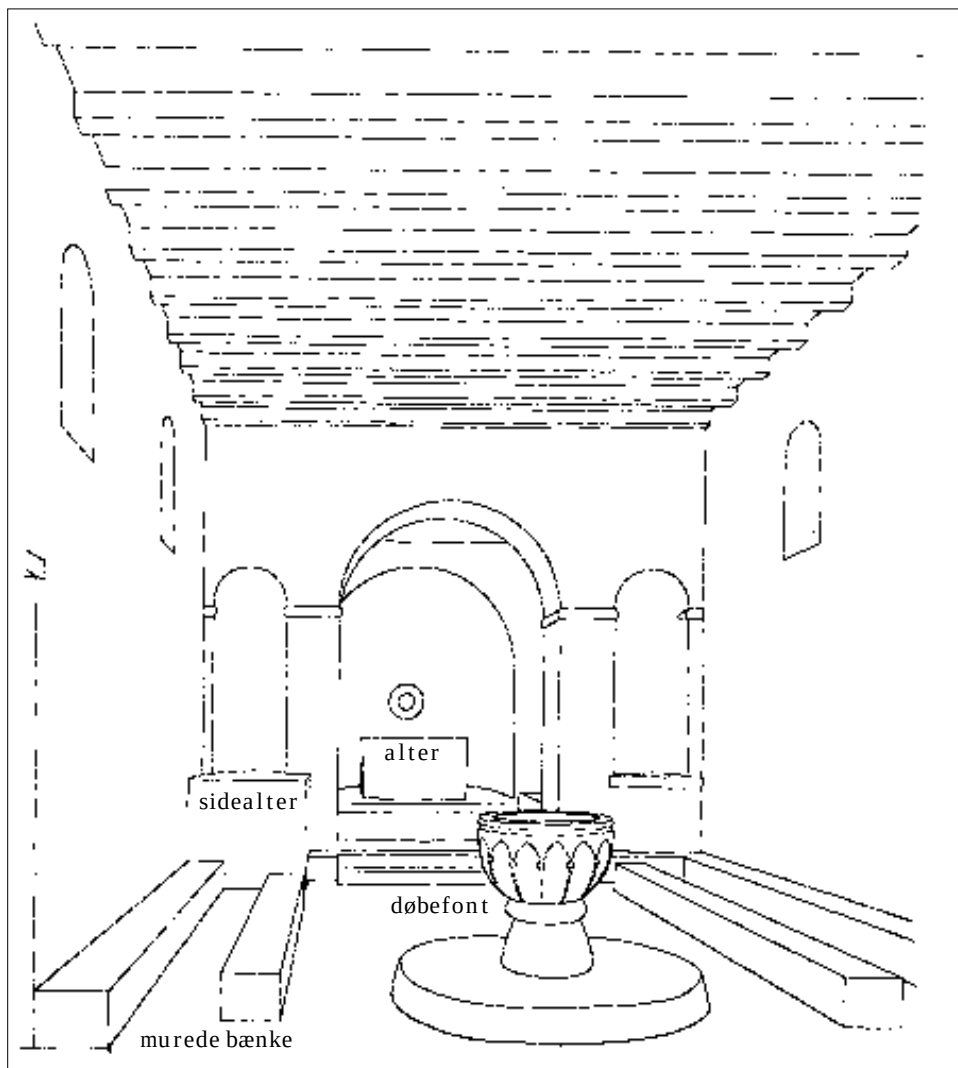
danmarks kristning

Kristningen af Danmark skete øjensynligt forholdsvis fredeligt i årtierne efter 960 som en følge af den danske konge Harald Blåtands dåb. Missionæren Poppo gennemgik en prøve i form af den såkaldte jernbyrd, hvor han måtte bære glødende jern på sin hånd. Da hånden var uskadet efter prøvelsen, måtte Poppo have ret i, hvad han hævdede om den kristne Guds magt, så Harald lod sig døbe. Han byggede en stor trækirke midt mellem højene i sine forældres gravmonument i Jelling og flyttede endda, efter alt at dømme, liget af faderen Gorm den Gamle fra hans hedenske gravplads i nordhøjen til en kammergrav under trækirkens gulv. Om ikke andet kunne slægten måske kristnes med tilbagevirkende kraft? På den bevarede store runesten i Jelling fortalte Harald, at han vandt sig al Danmark og Norge og gjorde danskerne kristne. Sandsynligvis har Haralds tro mænd fulgt deres konges eksempel og skiftet tro, og deres undergivne igen har fulgt trop, så kristningen i al fald udadtil spredtes effektivt og roligt som ringe i vandet.

Indviende kirkebygninger til afholdelse af messer var en forudsætning for et ordentligt kirkeliv. Det må også have været et af Kirkens første krav til en nyomvendt stormand, at

Poppo Jernbyrd. Pladen stammer enten fra et gyldent alter eller fra et relikvieskrin o. 1200. Nationalmuseet

Butterup kirke i
romansk tid

han sørgede for den kirkelige betjening af sine undergivne, på samme måde som han tidligere havde lagt hal til fælles fejring af de gamle guder Thor, Odin, Frej osv. Nu måtte der en kirke til. Arkæologiske undersøgelser, bl.a. af den østjyske Lisbjerg kirke og dens omgivelser, peger på,

at de ældste trækirker har været bygget inden for en storgårds område eller i umiddelbar tilknytning til den.

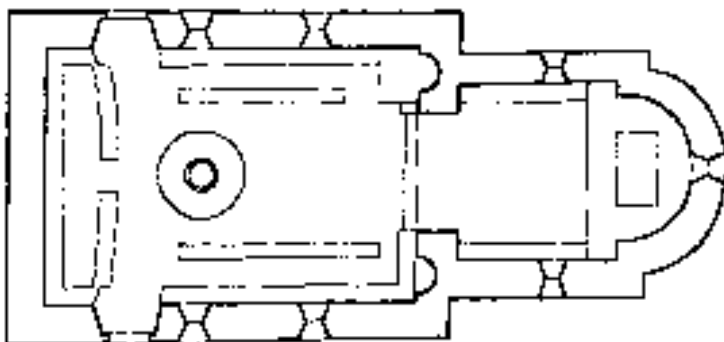
kirkens huse

Der er ikke bevaret en eneste middelalderlig trækirke fra dansk om-

råde. Den bemalede og udskårne træplanke, som blev fundet inde i murfylden i den nuværende stenkirke fra 1100-tallet i Hørning ved Randers, er en sidste, sørgelig rest, som dog giver væsentlige oplysninger. Den viser spor af bemaling i klare farver og af en udsmykning både udvendigt og indvendigt. På ydersiden snor sig en slange i nordisk stil, som kunne repræsentere de mange farer, der lurar på menneskene i verden, men på indersiden er malet bladranker og vindrueklaser i en klassisk europæisk stil som en symbolsk forsmag på paradys og dets glæder – og med druerne som en hentydning til nadvervinen, der blev udskænket ved messen i kirken. Denne trækirkestump er dateret ved hjælp af dendrokronologi til ca. 1070. Stenkirken, der afløste trækirken, er antagelig opført i begyndelsen af 1100-tallet. Mere end 30-40 år kunne man næppe forvente, at selv den smukkeste trækirke kunne overleve med sine jordgravede stolper.

Fra o.1100 og i løbet af de næste 150 år måtte de gamle trækirker vige for solide kirker af sten, samtidig med at mange kirker af sten blev opført på helt nye kirkesteder. I denne periode blev hele landet efterhånden dækket af et net af sognekirker i romansk stil. Det var som regel bygningsværker med en enkel plan bestående af et skib for menigheden og et kor for præsten, evt. forsynet med et tårn mod vest, hvor klokkerne kunne hænge, og hvor kirkebyggeren i nogle tilfælde kunne have en særligt markeret siddeplads på et galleri, hævet over den gemene hob af sognebørn på kirkegulvet. Midt på gulvet inden for kirkens to

Grundrids af
Butterup kirke

indgangsdøre i nord og syd stod døbefonten for at markere, at dåben var indgangen til den kristne menighed, ligesom dørene var indgangen til kirken. Fonten stod hævet et par trin over kirkens lergulv på et rundt, muret eller støbt podie, så dåbs-handlingen blev synlig for alle. Fontene, der er hugget af den hårde granit, er den middelalderlige inventartype, der er bevaret flest af til vore dage – i hundredevis. Men oprindeligt så de helt anderledes ud, for granitten var dækket af klare, stærke farver – blå, sort, rødt, gult – som fremhævede dens udhugne motiver og bidrog til det festlige og overjordiske indtryk, som disse romanske kirker må have gjort på dem, der trådte ind i bygningen: med farverne på væggenes kalkmalerier, måske guldskeer fra kirkens gyldne altre, med klare kulører på døbefont og i vinduernes glasruder og måske også på loftsbræddernes store flader. Det har været som at befinde sig i et overjordisk smykkeskrin til Guds ære.

Da den romanske stil ebbede ud i første del af 1200-tallet, fulgte en periode med en mere afdæmpet aktivitet. Men efterhånden, særlig i middelalderens sidste tid fra 1375-1525, skulle den nye stil, gotikken, præstere en byggeaktivitet, som ikke stod meget tilbage, men som havde en ganske anden karakter. Der blev bygget ret få nye kirker, men så meget mere talrige var tilføjelserne og ændringerne ved de eksisterende kirker. Hvælvinger blev indbygget som afløsning for flade trælofter i en stor del af landets kirker. Det var en god brandsikring og kunne symbolsk opfattes som himmelhvælv.

Ofte blev skibet forlænget mod vest, men der er også mange eksempler på korudvidelser, hvor det gamle, snævre kor blev afløst af en tilbygning i samme bredde som kirkens skib. De kompakte romanske kirkebygninger fik gradvis den ene tilføjelse efter den anden i form af kirketårne med bedre plads til klokkerne, våbenhuse ved indgangen, kapeller til sidealtre og sakristier som opbevaringssteder for kirkens skatte. Et stadigt rigere og mere omfattende inventar blev anskaffet til kirkerne, som også blev udsmykket med kalkmalerier på vægge og på de nybyggede hvælv.

hvem brugte kirkerne

Den store byggeaktivitet og de gennemgribende ændringer af de romanske kirkebygninger har haft sin begrundelse i den måde, kirkerne skulle bruges på. En spændende, men diskutabel hypotese tager sit udgangspunkt i, at de romanske kirker generelt var så små, at der ikke kan have været plads til alle datidens danskere. Efter denne hypotese skulle forklaringen være, at kirkerne kun var for de få, nemlig de stormænd, der betalte for kirkebygget, og deres nærmeste følge. Efter samfundsændringerne i løbet af 1300-tallet, hvor der opstod en jævn-

.....
Hørningplanken
med nordisk
dyreslyng. Fra den
nedrevne trækirke i
Hørning, o. 1060.
Nationalmuseet

.....
En romansk kirke
udbygget i gotisk
tid med tårn,
våbenhus, sakristi
og udsmykket med
takkede gavle.
Tystrup

Kirkehvælv mod øst
med scener fra
Gamle og Ny
Testamente.
Fanefjord kirke
o. 1480

byrdig og relativt velstillet fæstebondestand, blev hele samfundet for alvor involveret i kirkernes aktiviteter. Nu skulle kirkerne for første gang rumme alle landets beboere, og der-

for var det nødvendigt at udvide dem kraftigt. Mange steder blev fæstebønderne kirkeværgere og havde dermed ansvaret for vedligeholdelsen af deres sognekirke. Ifølge den

samme hypotese skulle bøndernes indflydelse også være forklaringen på, at kirkernes kalkmaleriudsmykning fik et andet præg end før, idet de tog udgangspunkt i de nye kirkebrugerens hverdag i modsætning til de aristokratisk prægede romanske billeder. Det blev »bondens billeder«.

Der er utvivlsomt rigtige elementer i denne tolkning, men der er et grundlæggende problem ved den. Ubevidst forudsætter den, at kirkerne til alle tider blev brugt lidt på samme måde som i det lutheranske Danmark: at folk kommer hen for at sidde og overvære højmessen i fællesskab. I så fald ville der virkelig være pladsmangel i de romanske kirker. Men der er større sandsynlighed for, at kirkerne blev brugt, som vi kender det fra f.eks. græsk-ortodokse kirker i dag, hvor der ikke er stole, og hvor menigheden kan komme og gå i løbet af messen. Messens mysterium og de hellige handlinger, der foregik i kirken, havde i middelalderkirken en værdi i sig selv og var ikke afhængig af, om der hele tiden var tilskuere. Bortset fra det ville det være utænkeligt, at middelalderkirken accepterede en situation gennem flere hundrede år, hvor et flertal af befolkningen var uden adgang til kirkerne. Det var Kirkens allervigtigste mål at gøre alle mennesker kristne, hvilket som et minimum indebar kristen dåb og begravelse – forudsættende henholdsvis døbefontens indviede vand og kirkegårdens indviede jord.

I gotisk tid skete der en ændring af Kirkens holdning til menighedens aktive deltagelse. Nu ønskede Kirken i højere grad at få tag i hvert enkelt menneske og skabe et personligt en-

Abbedstav og
-hue, samt
monstrans og
kalk fra Sorø.
1400-tallet.
Nationalmuseet

gagement i forholdet til Gud. Denne tendens strakte sig hele vejen gennem samfundet lige fra klostrenes religiøse kollektiver til byernes størkøbmænd eller landsbyernes bønder. Skal man tale om »bondens billeder«, er det altså ikke, fordi bønderne bestilte billeder af sig selv, men fordi Kirken i sin udformning af de religiøse motiver rettede sig ind mod målgrupper, som den ville påvirke. Kirken lagde stigende vægt på, at det var vigtigt at overvære messen og høre prædikenerne. Det stillede større krav til pladsforholdene i kirkerne og kan forklare nogle udvidelser af kirkebygningerne. Dertil kommer nye liturgiske krav, f.eks. plads til ekstra sidealtre, hvor der kan holdes sjælemesser til gavn for afdødes sjæle. Det er snarere sådanne forhold, der forklarer de mange gotiske udbygninger af kirkerne.

klostrene

Et vigtigt element i det kristne kulturlandskab ved siden af de store købstadskirker og landsbyernes mylder af sognekirker var klostrene. Ordet kloster er afledt af det latinske »claustrum«, som betyder aflukke, og ideen bag klostrene var netop at lukke sig ude fra verden og dens syndefuldhed. Klosterinstitutionen havde sine forløbere i de oldkristne eneboere, eremitter, der forsagede verdens fristelser for at leve et enkelt liv i øde egne. Da Benedikt af Nursia i 520'erne etablerede et kollektiv af sådanne verdensforhæggere på bjerget Monte Cassino i Italien, var det den første klosterstiftelse, som siden skulle få mange aflæggere som en klosterorden med stifterens navn:

benediktinerne. Ordenen omfattede både klostre for munke og for nonner. Benedikts nedskrevne regel for klostertilværelsens daglige rutiner og indhold blev siden også grundlaget for andre klosterstiftelser, som på den ene eller den anden måde mente, at de kom tættere på klosterlivets sande indhold, end samtidens benediktinere gjorde. Den kendteste af disse reformordener var cistercienserne, som fra o. 1100 spredte sig med stor effektivitet over hele Europa. Denne orden, som havde sit

navn fra det franske kloster Citeaux (latin: cistercium), havde en meget stram organisation af såkaldte moderklostre, hvorfra nye klostre, daterklostre, blev stiftet. Disse kunne så igen stifte nye klostre. Cistercienserne havde det særlige privilegium, at de ikke var underordnet den lokale biskop, og klostrene med deres tætte indbyrdes forbindelser udgjorde næsten en »stat i staten«. Ligesom andre af den tidlige middelalders klosterstiftelser blev cisterciensernes klostre storgodsejere, som

• • • • •
Stifterbillede i
dødebog fra bene-
diktinerklosteret
ved Næstved.
Håndskrift,
Kgl. Bibl.

Karmeliterklosteret
i Helsingør,
oprindelig
stiftet af
Erik af Pommern
i 1430'erne

hentede sig indtægter fra et veldrevet landbrug. Nok lå klostrene i afsides egne, men deres økonomiske grundlag var solidt.

Godsdrift og jorddyrkning var en økonomisk ryggrad for disse store landklostre. Men klosterboernes hovedopgave var noget andet, som blev sammenfattet med ordene: »Bed og Arbejd«. Af de to opgaver var bønnen langt den vigtigste. Middelalderkirken lagde stor vægt på værdien af gode gerninger, og klostrene var steder, hvor der blev oparbejdet et vældigt overskud af gode gerninger gennem så mange menneskers eksemplarisk fromme liv og forbøn. Det var en kapital, som også den omgivende, mindre perfekte menneskehed ville nyde godt af. I lange timer dag og nat stod munke og nonner i kristenhedens klostre og læste og sang deres bønner som

hyldest til Gud, mens andre arbejdede eller sov.

Arbejdet i klostrene kom i den sammenhæng i anden række, selv om klostrenes aktiviteter på det felt med moderne øjne forekommer nok så vigtige. Her udfoldede munke og nonner en stor virksomhed som lærere på klosterscholer, som skribenter, forskere, gartnere, sygeplejere og lægekyndige. Barmhjertighedsgerninger mod alle, der var ensomme, syge eller svage, måtte være en naturlig del af et liv for Gud. På den måde kom klostrene nærmest som et biprodukt til at stå for væsentlige sider af det, som langt senere tider ville kalde social forsyning.

En anden, yngre gren af klosterbevægelsen udgjordes af de såkaldte tiggermunkeordener, som havde deres virke fra klostre i byerne. De vigtigste af disse ordener var franciska-

nerne (gråbrødrene) og dominikanerne (sortebrødrene), men fra middelalderens senere år kan også nævnes karmelitterne. Deres kloster i Helsingør er sammen med sortebrødklosteret i Ribe de bedst bevarede danske middelalderklostre. Tiggermunkene var langt mere udadvendte og missionerende end de gamle ordeners munke, og de havde især ry for at være gode prædikanter.

mellem himmel og helvede

Det budskab, der lød fra tiggermunkene såvel som fra andre prædikanter i kirker på by og land, var, at menneskene i rette tid skulle indse, at de var syndefulde, og angre, hvad de havde gjort. De skulle gå til skrifte i kirken og bekende deres synder for præsten. Han ville så på Guds vegne give dem syndsforla-

delse og idømme dem en bod, som typisk kunne bestå i bøn, faste, almisser eller pilgrimsrejse. Hver for sig var det gode gerninger, og når man havde udført tilstrækkeligt mange af dem, var boden betalt, og synderen var atter skyldfri overfor Gud. Hvis man ikke nåede at gøre tilstrækkelig bod i levende live, kunne boden fortsættes efter døden i skærsilden, hvor den syndefulde sjæl gennem utalte års pinsler kunne opnå renselse. Måske var der så håb om at blive talt med på de godes side på dommens dag, når Jesus ville komme for at dømme levende og døde efter deres fortjenester. Netop dommedag var det skræmmende slutbillede, der blev malet på kirkehvælv efter kirkehvælv i middelalderens sidste århundreder som en uforglemmelig påmindelse overfor kirkegængerne. Billederne viser Kristus, der sidder som verdens dommer med straffens sværd og nådens lilje udgående fra

hans mund. Sværdet peger til venstre for Jesus mod de fortabtes side, hvor gruelige djævlæ slæber af med de fordømte til evig pine i det flammende helvedesgab. Nådens lilje vender imod Jesu højre side, hvor de frelste vandrer i en stiltfærdig række op mod himmelborgens salighed, hvor den skæggede Peter står klar med sin nøgle for at lukke op til herlighederne. Men selv i dommens time er der håb for synderne, for Jesu mor Maria knæler sammen med Johannes Døberen og beder Jesus om at være så barmhjertig som muligt. Hvis en synder fortabes, er det sandelig selvforskyldt, for der har været mange chancer for at fortryde og finde den rette vej.

Med det i baghovedet forstår man, at middelalderens kirkegængere ikke er blevet drevet til fortvivelse over de perspektiver, som billederne oprullede for dem. Det var ikke kun et spørgsmål om skræmme-kampagner, men i lige så høj

Dommedagsscene med engle, som blæser i basun og spiller på stryg-instrumenter. Vinderslev kirke o. 1500

Anna Selvtredie. Jomfru Marias mor med Maria og Jesusbarnet. 1400-tallet. Nationalmuseet

Helvedes gab.
Tuse kirke o. 1450

grad om tillukkende og fortrøstningsfulde visioner. Det stod klart, at der altid var hjælp at hente fra Gud eller fra en af de mange helgener, der havde levet så fromt på jorden, at de var blevet hentet direkte op til Gud ved deres død. Her sad de nu som menneskehedens talsmænd og sikrede, at bønner blev hørt på højeste sted. I stort og småt var Kirken nærværende, ikke alene ved livets højtid, men også ved markante punkter i landbrugssamfundets årscyklus. Præsten velsignede kyllinger, køer og heste eller vandrede i spidsen for en procession rundt over landsbyens marker med Guds kors løftet højt for at sprede frugtbarhed og velsignelse over afgrøderne.

Kirken tjente som institution mange penge og hentede sig ikke mindst store tilskud fra den 10 pro-

cents skat (tiende), som alle betalte af deres afgrøder. Til gengæld udfyldte den en lang række vigtige samfuntsfunktioner, herunder den vigtigste af alle: at arbejde for alle menneskers frelse. Ufuldkommenhed, magtmisbrug og hykleri trivedes mange steder i det store administrative apparat, hvilket også flittigt blev kritiseret middelalderen igennem. Men som helhed må Kirkens rolle vurderes positivt. Mennesker var ikke overladt hjælpeløst uden muligheder. Blev man f.eks. syg, var der håb om hjælp gennem lidt hvid magi fra en klog kone. Hjælp det ikke, havde Kirken endnu mere magtfulde bønner at fremdrage, og om nødvendigt kunne den syge drage på valfart til en helligdom, hvor en helgen udførte mirakler fra tid til anden. I et kloster kunne en lægekyndig munk måske servere en

urtesuppe med lægende effekt. Og om ikke andet ville almisser fra fromme mennesker kunne forsørge den syge, der ikke selv kunne arbejde. For datidens mennesker må der trods alt have været en vis tryghed, der måske på det psykiske plan ikke lader et moderne samfunds forsikringsvæsen og sygesikringssystem så meget efter. Og hvis endelig alt glippede i ens jordeliv – i dette mærkelige mellem spil mellem paradiset og dommedag – blev håbet tilbage om et evigt liv frit for al verdens sorg og sygdom.

www.natmus.dk

Særudstillingen **Den farverige Middelalder** har sat sig for at gøre op med myten om den mørke middelalder og skildrer middelalderen som en dynamisk periode. En kalender med 12 månedsbilleder, der viser årets gang i enkle udtryksfulde scener fra arbejdet på landet, fungerer som ledetråd gennem udstillingens temaer, der hver for sig belyser en særlig side af samfund, dagligliv eller forestillingsverden i middelalderen. De otte artikler i nærværende hæfte, der henvender sig til gymnasiet og HF, samt folkeskolens ældste klasser, uddyber og afrunder disse temaer. Der er lagt vægt på at give en levende fremstilling, hvor tekst og billeder sigter på at få læseren til at fornemme mennesket i historien. De mange illustrationer er valgt og gengivet, så de understreger den overordnede synsvinkel på emnet - middelalderen som en farverig epoke.